दत्तांची कविता

(दत्तात्रेय कोंडो घाटे)

"Oh how nigh
Was night to thy fair morning. Thou didst die
A half-blown flow'ret which cold blasts amate."

—*Keats*.

संपादक

विठ्ठल दत्तात्रय घाटे,
एम्. ए., बी. टी , टी. डी.

व्हीनस बुक स्टॉल : पुणे २

आवृत्ति पहिली १९२१
पुनर्मुद्रण १९३१
,, १९५०
१९५३

मूल्य रुपये दोन फक्त

प्रकाशक :
अ. ह. लिमये
व्हीनस बुक स्टॉल
अप्पा बळवंत चौक : पुणें २

मुद्रक :
श्री. र. राजगुरु
राजगुरु प्रेस
४०५ नारायण : पुणे २

अनुक्रमणिका

१. जननी आर्यभूमि १
२. एका मद्यप्याची स्त्री ३
३. यत्र यत्र हरिणीदृशां क्रमः ... ...
तत्र तत्र मदनस्य विक्रमः। ५
४. श्रीशिवछत्रपति ६
५. सखे सुमनमाले! ७
६. बाळा वत्सरा! ये तुझें स्वागत असो! ... ९
७. मित्रा विहंगा! १०
८. प्रिये कविता सुंदरी! १२
९. बाई लतिके! १६
१०. सख्या वसंतवाता! १९
११. मुग्ध कलिका! २२
१२. सायंकाल २४
१३. कुसुम–लालन २६
१४. वर्षप्रतिपदा २८
१५. कोकिलकूजित ३०
१६. मेनका शकुंतलेस काय म्हणते? ३२
१७. फुलांनो! चला ३३
१८. जा दृष्टिबाहेर! ३४
१९. प्रतिभा–विहंगा— ३६
२०. मित्रा नारायणा! ३८
२१. लाडके— ३९
२२ भगवा झेंडा ४१
२३. बघसी अंत किती राजसे? ४३
२४. निज नीज माझ्या बाळा! ४६

२५. विश्वामित्रीच्या काटीं ४९
२६. तरुवरा ! ५२
२७. एका आसन्नमरण दुष्काळपीडितास ... ५३
२८. विनवणी ५५
२९. बोलत कां नाहीं ५६
३०. प्रभात ५७
३१. आगगाडीस ५८
३२. १८९७ या वर्षाला . .. ५९
३३. आकाशांतील घारीस ६०
३४. आंदोलन ६२
३५. असंतुष्ट पति ! ६३
३६. दीपिका ! ६४
३७ शाहणी बाहुली .. ६५
३८. स्वतंत्रतेस— ६६
३९. अ आ ई ! ६७
४०. नवें पान उघडलें ! .. ६८
४१ बाललेखन .. ६९
४२. देवाजीचीं सर्व फुलें . .. ७२
४३. एक फुलें विकणारी पोर . ७४
४४. लक्ष्मीविलास राजमंदिर – मनोरा ७५
४५. मावळयांस आमंत्रण ७७
४६. दिवाळी ७९
४७. स्वप्नभेट ८३
४८. शेवटचे मागणे ८७

विषयानुक्रम

		पृष्ठ
१	दोन शब्द	७
२.	हृद्गत	९
३.	दत्तांचा परिचय	१९
४.	कविता	१–८८
५.	कवितांच्या प्रथमचरणांची सूची	८९
६.	कवितांवर टीपा	९१
७.	कविमित्रांचीं शोकगीतें	९५
	१. चंद्रशेखर – दत्तवियोग	
	२ टिळक – दत्त दूर नेला !	

*

हो, हाच **दत्त** कवि केवळ मूर्तिमत,
आतांच बोलुनि उठेल, जसा जिवत !
ऐश्वर्य जें किमपि त्या वसलें मनांत !
ते थाटलें सकल ह्या अवलोकनांत.

—**चंद्रशेखर**

दोन शब्द

दत्ताच्या निधनास बावीस वर्षे होत आलीं; म्हणजे जवळ-जवळ एक पिढी गुदरली. त्यांच्या समकालीन कवींच्या कविता यापूर्वींच ग्रंथरूपानें प्रसिद्ध होऊन त्यांची आठवण कायम राहिली व योग्यतेचीहि पारख झाली. दत्त अद्यापि अज्ञातावस्थेंत आहेत व कांही काव्याभ्यासी रसिकांखेरीज महाराष्ट्रास आज त्यांचा परिचय नाहीं. यासाठींच ती. स्व. काकासाहेबांना प्रस्तावना-रूपानें आपल्या परममित्राचा परिचय वाचकांस करून देण्यास विनति केली व त्यांनींहि मन अत्यंत अस्वस्थ व दुःखी असतां हे कार्य केले. त्यांचे आभार मानण्यास मला अधिकार नाहीं. ते माझ्या हृदयांत रुजू आहेत व काकासाहेबहि हे जाणतात.

दत्तांचा शक्य तितका जिव्हाळ्याचा परिचय वाचकास घडावा या हेतूनें अनेक आप्तइष्ट, दत्ताचे शिक्षक व मित्र यांकडून माहिती मिळवून ती सत्य आहे अशी खात्री करून चरित्रलेख विस्तरतः लिहिला आहे. दत्तांच्या चरित्राची माहिती सध्यां किंवा यापुढे महाराष्ट्रास कोणी पुरवील असा संभव नसल्यानें त्यांच्या कवितां-सोबत प्रसिद्ध होणारें चरित्र हेच एक साधन दत्तांची ओळख करून घेण्यास राहणार. या दृष्टीनें पाहिल्यास चरित्रलेखाच्या विस्ताराच्या औचित्याविषयीं शंका राहूं नये असें मला वाटतें.

या पुस्तकांत दत्तांच्या काहीं निवडक कविता मीं घेतल्या आहेत. सर्व कविता छापल्या जाणें स्वतः दत्तांना संमत नव्हतें, व मलाहि त्याच्यासारख्या भावनाप्रधान कवीच्या सर्व कविता प्रसिद्ध केल्यास कवीच्या योग्यतेची खरी जाणीव होण्यास अडचण पडते असे वाटते. वर्डस्वर्थचें उदाहरण प्रसिद्ध आहे.

कविता प्रसिद्ध करण्याचें योजिल्यापासून अनेक मित्रांनीं मला मदत दिली. रा अनंततनय यांचे आरंभापासून अखेरपर्यंत अत्यंत साह्य झालें. स्वतः दत्तांची कविता संपादित करण्याची

इच्छा असतां मी तें काम करणार आहे
आपल्या नेहमींच्या सौजन्याप्रमाणें आपला विचार बाजूस ठेवून माझ्या साह्यास आले. रा. नारायण महादेव भिडे यांनीं मासिकांतून प्रसिद्ध झालेल्या कविता पुरविल्या व रा. ग. त्र्यं. माडखोलकर यांनीं ' बालबोध मेव्यां 'तील कविता मिळविल्या आणि कवितांचीं प्रुफ तपासण्याचें काम केले. रा. दत्तोपंत टिळकांनीं वेळोवेळीं लागलेली माहिती खटपट करून पुरविली व पुस्तकासंबंधींचीं इतर कामे अगदी परवांपर्यंत केलीं. त्यांच्या उपकाराच्या ओझ्याखालीं मी वांकलो आहे. सातारचे रा. ब. मोरो चिंतामण जोशी व मुंबईचे रेव्हरंड स्मिथ या माझ्या घराण्याच्या वृद्ध हितचिंतकांनीं आपल्या आठवणी मला दिल्या. रा. श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर व ' काव्यरत्नावली 'चे रसिक संपादक रा. फडणीस यांनीं याच प्रकारे साह्य केलें. रे. उजगरे यांची पाठांतरांच्या कामीं फार मदत झाली. रा. थंदे, पैठणकर व कातरणीकर या दत्तमित्रांकडून महत्त्वाची माहिती मिळाली. माझे चुलत चुलते रा. एकनाथराव व आतेबंधु रा. केशवराव कुऱ्हाडे यांनीं घराण्याची जुनी माहिती दिली. रा. दामोदरपंत मित्र यांनीं दत्त व काशीनाथपंत यांच्या स्नेहास स्मरून आस्थेने छपाईचें काम केले.

या सर्व सज्जनांचा व सन्मित्राचा मी फार आभारी आहे.

पुस्तक छापलें जात असतां आरंभीं मला तिकडे कांहींच पाहतां आलें नाहीं; यामुळे दोनतीन फॉर्मात बरींच अशुद्धे राहून गेलीं; त्यांबद्दल रसिक वाचकांजवळ मी क्षमेची याचना करितों.

नोगझा, ग्वाल्हेर
१२-१२-२१

वि. द. घाटे

ही दुसरी आवृत्ति प्रथमावृत्तीप्रमाणेच छापिली आहे

अहमदनगर, १-१-१९३१.

वि. द. घाटे

हृद्गत

‘My heart, untravell’d, fondly turns to thee :’

—*Goldsmith.*

या ग्रंथांत माझे कविमित्र कै. दत्तात्रय कोंडो घाटे, बी. ए., यांच्या निवडक कविता गुंफिल्या आहेत. केवळ रससिद्ध कवीच्या हृदयांतून आपोआप उचंबळून आलेले प्रेमळ आणि सोज्ज्वल उद्गार हे या मोहोरेदार पुस्तकरूपानें कवीचे चिरंजीव आमच्या सहृदय वाचकांना आज सादर करीत आहेत.

तारीख १३ मार्च सन १८९९ या दिवशीं ऐन दोनप्रहरीं कवि दत्त इहलोक सोडून जातांना “तुमच्यासाठीं हे काम मी करीन” असा मीं संकल्प केला होता पण तो मानवी संकल्प ईश्वरी संकेताने माझ्या दिवगत मित्राचे अवशिष्ट हेतु सनातन-धर्मतत्त्वाला अनुसरून त्याच्या अधिकारसंपन्न पुत्राच्या हातून पूर्ण व्हावयाचे होते; आणि ते आज चिरंजीव रा. रा. विठ्ठल दत्तात्रेय घाटे, एम्. ए., यांनीं यथोद्दिष्ट सिद्धीस नेलेले पाहून मी सानंद कौतुकाने त्यास हृदयाशीं धरितों, आणि ते हा ग्रंथ वाचकांपुढे सादर करीत असतां मी नुसते ‘मम’ असे म्हणून यास माझा हात लावितो. अर्थात् ह्या कार्याचे सर्व श्रेय कवि-पुत्राकडे असून मी तद्द्वारे वाचकांचा बहुमान करण्यांत चिरंजीव घाटे यांचा केवळ साथीदार आहे.

या काव्यग्रंथाची प्रस्तावना मीं लिहावी म्हणून चिरंजीव घाटे यांनीं मला बहुत आग्रह केला, पण तो अधिकार कसलेल्या रसज्ञ विद्वानांचा असतो हे जाणून मीं तें करण्याचे त्यांस

नाकबूल केलें. तथापि ते ऐकेनात. तेव्हां अंधप्रेमास वश होऊन माझ्या हल्लींच्या मनःस्थितींत मला जे चार शब्द सुचले ते येथें नमूद केले आहेत; व ते लिहिण्याचा माझा मुख्य उद्देश कै. कविमित्र दत्त आणि त्यांच्या कविता यांसंबधीं माझें हृद्गत आहे तसें व्यक्त करावें, एवढाच आहे.

कवि दत्त हा अर्वाचीन काव्यवाङ्मयांत स्वयंतेजानें झळकणारा पहिल्या प्रतीचा ठळक तारा आहे. त्यानें आपल्या ओजस्वी किरणांनीं अभिज्ञ वाचकांस वेळोवेळीं चकित केलें आहे. तेव्हां आतां त्याच्याशीं नवीन परिचय करून देण्याची अपेक्षा राहिली नाहीं. तथापि, प्रत्येक वेळीं श्रवण होण्याबरोबर अंतःकरण प्रसन्न व्हावें व मुखानें गुणानुवाद निघावे, हे कारण व कार्य यांतील सहजाकर्षण जसें सुरेल संगीतास, तसेंच सुरस काव्यासहि लागू आहे. या पुस्तकांतील कित्येक कविता मासिकादिकांतून वेळोवेळीं प्रसिद्ध झाल्या आहेत, वाचनांत आल्या आहेत, व त्यातील काव्यगुण रसिकांच्या ध्यानांत आहेत. तरी पण, येथे कवि दत्त यांचें सुंदर चित्र, त्यांच्या चिरंजीवांनीं प्रयासाने माहिती मिळवून लिहिलेलें तपशीलवार चरित्र आणि मनोवृत्ति उचंबळून आणणारे माझ्या मित्राचे तेच ते गोड काव्यालाप, या सर्वांचा मजेदार संगम झालेला पाहून मला हे सारें जुन्याचें नवें दिसतें. याने माझा दिवंगत मित्र मजपाशींच आहेसें भासतें, मागील सुखाचे दिवस व प्रसंग परावर्तन पावून दृष्टीपुढे दिसतात, सागराची कडवी-खारट भरती ओसरून गेल्यानंतर नदीच्या मुखाप्रमाणे वियोगदुःखाला गोडी येते, मित्राचे ओळखीचे काव्यशब्द कानांत घुमतात, व माझ्या हृदयाचें पाणी नेत्रांनीं आणि मनाच्या संवेदना मुखानें बाहेर येतात.

सुंदर चेहऱ्याला शिफारशीची जरूर नसते. तो जनदृष्टि आपोआप वेधून घेतो, आणि पाहणारांच्या मनांत आपल्याविषयीं प्रेमादर उत्पन्न करितो. इतकेंच नव्हे, पण क्वचित् प्रसंगीं तो समोरील मनुष्याच्या अंतर्यामीं विरोध किंवा शत्रुत्व असल्यास त्याला विरजण घालून त्याच्या जागीं मित्रभाव स्थापन करितो. पुस्तकांतील कवीचें चित्र पाहून माझ्या या म्हणण्यांतील सत्यता ध्यानीं येईल. पाहा! या चेहऱ्यात सौजन्य बिंबलें आहे, या डोळ्यांत असामान्य बुद्धिमत्तेची चमक आहे, या दृष्टींत निसर्गाचें निरीक्षण करण्याची उत्कंठा व गुणग्राहकता आहे, आणि एकंदर मुखचर्या—हे गृहस्थ मोठे मनमिळाऊ, रंगेल रसिक व कवि असल्याची साक्षी देत आहे. 'आकृतिरेव गुणान्कथयति।' अर्थात् ही खूण पटल्यानंतर याजवर प्रेम करा, याजविषयीं सहानुभूति ठेवा, अशी प्रेक्षकांस निराळी शिफारस करण्याची अपेक्षाच नाहीं. हा अर्वाचीन कविमंडळांतला मोहरा, वैणिक काव्यांतील शृंगार व करुणरसाचा मिठा संगम, महाराष्ट्राच्या उमेदीचा उमदा तुरा, आणि मराठी कविता-देवीचा मूर्तिमंत प्यारा कलेजा! आतां आहे म्हणूं कीं नाहीं म्हणूं, हे मात्र माझें मलाच कळत नाहीं. कारण, नाहीं म्हणतों, तर आपल्या यशोदेहानें येथें हा आहे तसा दिसत आहे, आणि आहे म्हणावा, तर "बोलत कां नाहीं? गडे तूं बोलत कां नाहीं?" असे हा म्हणतो कीं मी म्हणतों, या व्यामोहांत पडून माझें मन गोंधळून जातें. अरेरे! वयाच्या ऐन वसंतांत, प्रतिभेनें अनंत नभोमंडळामध्यें नजर पोहोंचत नाहीं अशा उच्च ठिकाणीं याला घेऊन भराऱ्या मारण्यास नुकता कोठें आरंभ केला, इतक्यांत लुटारू काळानें एका झडपेसरशा यास

तिजजवळून हिसकून घेतला, आणि हां हां म्हणतां रसातळीं घातला !

कवि दत्त यांचा माझा परिचय ते बी. ए. होऊन बडोद्यास आल्यावर सन १८९८ सालीं झाला. या वेळीं येथे प्लेगानें केवळ प्रलय मांडिला असल्यानें मी शहरापासून दूर श्रीभीमनाथ महादेवाच्या धर्मशाळेंत राहत होतों, आणि कवि दत्त हे माझ्या मुक्कामापासून सुमारे मैल दीड मैलाच्या अंतरावर लक्ष्मीविलास राजमहालाच्या रस्त्यावरील 'क्लबा'जवळच्या एका घरांत राहत असत. पण इतक्या दूरवर थंडीच्या कडाक्यांतून ते दररोज रात्रीं मजकडे पायीं चालत येत होते. शनिवारची रात्र व रविवारचें अहोरात्र म्हणजे काव्यानंदांतील जीवश्च कंठश्च समागम. मध्यरात्रीं थंडगार खारी हवा सुटून आमच्या कुडाच्या घरात, धगधगीत शेगड्यांजवळदेखील दंतवीणा वाजत असता, आणि बडोद्यासारख्या सुमारे दोन लाख वस्तीच्या शहरांत रोजचें मृत्यूचे प्रमाण ८० वर येऊन आसपास चितांच्या ज्वाला व हाहाःकार चालू असतां, कवि दत्त यांच्या सख्या वसंतवातानें बहार केली. रात्रींच प्रभात होऊन बाई लतिकेनिशीं मुग्धकलिका झुलून राहिली; आणि कोकिलकूजित ऐकून 'बघसी अंत किती राजसे' हे मोहक प्रियाराधन होऊं लागले ! संगीत उत्तररामचरिताची उभारणीहि याच वेळीं चालू होती. पण हा कडु काळांतील गोड समागम पुरता एक वर्षहि लाभला असेल नसेल, इतक्यांत येथेच—

"बा नीज गडे नीज गडे लडिवाळा
निज नीज माझ्या बाळा !" इ०

हृदयंगम करुणगीत गाऊन गुजराथच्या देवभूमीने कवीलाच आपल्या अंकावर दिव्यनिद्रा लाविली. झालें. सारेंच जेथलें तेथें राहिलें; आणि या संसारांतील सुखें दुःखसंमिश्र असून तींदेखील

“ सुख पहातां जवापाडें दुःख पर्वतायेवढें ॥ ”

या प्रमाणाने एकमेकांशी मिसळलीं आहेत, हा अभंगानुभव कसा चटकन् आला ! तरी पण इतक्या स्वल्प अवधींत कवि दत्त यांनी आपल्या चांगुलपणाने मला त्यांचा कायमचा स्नेही करून ठेविले आहे.

त्यांचा एकंदर जीवनकाल (जन्म ता. २६ - ६ - १८७५ ; मृत्यु ता. १३ - २ - १८९९ = २३ वर्षे ८ महिने व १८ दिवस) केवळ सुमारे २४ वर्षांचा असून वर लिहिल्याप्रमाणे सन १८९८ पूर्वीची त्यांजविषयींची विशेष माहिती मला नव्हती. आतां ती चि. घाटे यांनीं जुन्या ओळखीपाळखीच्या माहितगार लोकांकडून प्रयासाने मिळविली आहे, व तिजवरून त्यांनीं आपल्या वडिलांचे हृदयंगम चरित्र विस्तारपूर्वक लिहून ते यासोबत जोडले आहे, त्यावरून कळून येते. त्यांच्या साद्यंत चरित्राचें पर्यालोचन करितां—

काया बहुत कष्टवावी । उत्कट कीर्ति मिळवावी ॥
चटक लावून सोडावी । कांहीं एक ॥

या समर्थांच्या बोधवचनाप्रमाणेच ते वागले, असे दिसून येईल. त्यांचे वडील कै. कोंडो राणोजी घाटे हे अहमदनगरांतील एक जुन्या काळचे मराठा गृहस्थ असून प्रमुख धनसंपन्न वकील होते. कवि दत्त हे त्यांचे एकुलते एक पुत्र असत. तथापि,

त्यांनीं आपलें पूर्ववय केवळ ख्यालीखुशालींत न घालवितां चांगली विद्या केली. कलकत्त्याच्या विद्यापीठांतील बी. ए. ची पदवी मिळविली. मराठी, इंग्रजी व संस्कृत वाङ्मयाच्या परिशीलनाने रसिकता संपादन केली. निसर्गनिरीक्षणाने, तसेच चित्रकला, सतार व पेटी वगैरे वाद्यकलांच्या अभ्यासाने त्यांनीं आपली अभिरुचि संशुद्ध व नाजूक करून घेतली. स्वयंसिद्ध प्रतिभेच्या जोरावर या ग्रंथांत गुंफिलेलीं सरस रमणीय काव्ये करून रसज्ञ वाचकाच्या मनास चटक लाविली, व मराठी साहित्यांत आपले नाव चिरस्थायी करून ठेविले. आणि हे सर्व कार्य त्यांनीं अज्ञानपणाचीं सहा वर्षें वजा जातां बाकीच्या सुमारें अठरा वर्षांच्या अवकाशांत आटोपून

' स्वप्नेन्द्रजालसदृशः खलु जीवलोकः । '

या भरतवाक्यानिशीं आपल्या चरित्रनाटकाचा शेवटचा पडदा टाकिला. त्यांचे जीवनचित्र महाराष्ट्रांतील होतकरू पिढीस उदाहरणीय असून ते मराठा जातीस भूषणावह आहे.

येथपावेतो हे पुस्तक आणि कवि दत्त यांच्या चरित्रासंबंधाने मला जे अगदीं सारांशाने लिहावेसें वाटले, तें लिहिले. आतां त्यांच्या कविताचे विवेचन करावयाचे. पण हे काम टीकाकारांचे आहे, व ते सौहार्दाने किंवा नैष्ठुर्याने करण्यास त्यांना वृत्तपत्रें, मासिकें यांतून मुबलक जागा आहे. तेथे ते आवश्यक वाटल्यास पुढील काव्यांतील अवतरणे देऊन त्यांच्या मताप्रमाणे त्यांतील गुणदोषांचे विवेचन विस्तारानें करितील, व त्यांच्या म्हणण्यांतील ग्राह्याग्राह्यतेबद्दल वाचकांकडून विचारहि होईल. मित्रत्वाच्या नात्यानें माझें कर्तव्य फक्त या कवींतील आणि त्यांच्या काव्यांतील

गुणांचे थोडक्यांत दिग्दर्शन करून वाचकांच्या मनांत त्यांज-विषयीं औत्सुक्य व जिव्हाळा उत्पन्न करावा इतकेंच आहे, तें मी करितों.

हे कवि निसर्गाचे एकनिष्ठ उपासक असत, असे वर म्हटलेच आहे. फुरसत मिळाली पुरे, कीं कोठे तरी त्याच्या सान्निध्यांत जाऊन सृष्टिसौंदर्याचे निरीक्षण करण्यांत ते दंग व्हावयाचे, आणि रंगले कीं लागले गुंगावयाला. या योगानेंच त्यांच्या काव्यांपैकीं बहुतेक कविता सृष्टिवर्णनपर होऊन त्यातून नैसर्गिक प्रेम, नाजूक अभिरुचि, माधुर्य आणि मार्दव हे गुण जागोजाग बोलून उठतात. ‘मुग्धकलिका’, ‘कुसुमलालन’, ‘कोकिलकूजित’, ‘फुलांनो चला’, ‘देवाजीचीं सर्व मुले’ या त्यांच्या कविता वाचिल्या असतां माझ्या वरील म्हणण्यांतील सत्यता ध्यानीं येईल. सृष्टिसौदर्याच्या वर्णनाउपरान्त ‘बाई लतिके’, ‘सख्या वसंतवाता !’, ‘प्रतिभाविहंगा’, ‘विश्वामित्रीच्या कांठीं’, ‘नवें पान उघडिलें’, ‘लक्ष्मीविलास–मनोरा’, इत्यादि कवितांतून त्यांचे कल्पनाचातुर्य ओजाने झळकत आहे. ‘प्रभात’ ही भूपाळी त्यांच्या ठायीं वसत असलेले उत्साह, पावित्र्य व ईश्वरप्रेम हे मनोभाव व्यक्त करिते. ‘तरुवरा !’ या नीतिपर सचेतन-गुणोक्तीनें निःस्पृहता, भूतवात्सल्य व औदार्य या सद्गुणांशीं त्यांचे सख्य दिसून येते. ‘मित्रा विहंगा !’ या द्राक्षापाकांत, भूतदयेशिवाय पारतंत्र्याविषयीं त्यांची तीव्र संवेदना व स्वातंत्र्याविषयींची उत्कंठा प्रकट होत आहे. ‘वर्षप्रतिपदा’, ‘भगवा झेंडा’, ‘मावळ्यांस आमंत्रण’ या कवितांतून त्यांचा स्वदेशाभिमान व स्वतःविषयींचा म्हणजे स्वराष्ट्राविषयींचा बोज दिसून येतो. ‘यत्र यत्र हरिणीदृशां क्रमः’, ‘लाडके’, ‘स्वप्नभेट’, इत्यादि

शृंगारिक कविता जरी त्यांची रंगेल वृत्ति दाखविणाऱ्या असल्या, तत्रापि ते फार विनयशील व चतुर असत, असे 'स्वप्नभेट', 'प्रिये कवितासुंदरी' व 'बघसी अंत किती राजसे' या त्यांच्या काव्यांवरून चाणाक्ष वाचकांच्या लक्षांत येईल. हीं काव्यें मोठीं खुबीदार आहेत. पैकीं पहिल्यामध्यें त्यांनीं आपल्या प्रियेशीं केलेला शृंगारिक विनोद स्वप्नांत अंतर्धान केला आहे. दुसरे काव्य लिहिताना त्यांस त्यांच्या प्रियेचा विरह झालेला असून तत्संबधी तीव्र संवेदना त्यांनीं कवितेच्या म्हणजे प्रतिभेच्या विरहावर आरोपिल्या आहेत. पण वस्तुतः जर त्यास प्रतिभेचा विरह झाला असता, तर हे काव्य त्यांजकडून झालेंच नसते हे उघड आहे. आणि तिसरे काव्य लिहितांना ते सुरम्य निसर्ग-मंदिरांत आपल्या प्रियजनाच्या समागमामध्ये केवळ रंगून जाऊन प्रिया व प्रतिभा या दोघींचा एकसमयावच्छेदानें अनुनय करीत आहेत. दुसऱ्या कवितेत कवीची अंतर्दृष्टि बिंबावर आणि बाह्य-दृष्टि प्रतिबिंबावर आहे; व तिसऱ्या कवितेंत बिंब आणि प्रति-बिंब यांजवर समान दृष्टि आहे. त्यात विरहाची कल्पना केवळ उसनवार म्हणजे काव्यरसाला लज्जत देण्यापुरती आहे. वास्तविक विरह कवितेचाहि नाहीं व कामिनीचाहि नाहीं. हीं तिन्ही काव्यें सरस रमणीय आहेत. 'निज नीज०' व 'एका आसन्नमरण०' हीं करुणगीतें ऐकून खडकालाहि पाझर फुटतील! मग मानवी हृदये द्रवल्यास त्यांत नवल नाहीं. 'शेवटचे मागणे' या कविते-वरून कवि दत्त याची लीनता व प्राचीन कवींविषयीं आदर-बुद्धि व्यक्त होत आहे.

याप्रमाणे प्रस्तुत ग्रंथात गोविलेल्या काव्यांपैकीं विशिष्ट कवि-तांचा नामनिर्देश करून त्यांतील ठळक गुण सांगितले, व त्या

त्या कवितांतून बिंबणारे कवीचे मनोभाव आणि त्याच्या अंगचे सद्‌गुणहि दर्शविले आहेत. तत्रापि, अनेक प्रकारचीं पक्कान्नें व पानके पुढे ठेविल्यानंतर त्यांचे स्वाद घेणारांस त्या पदार्थांच्या वर्णनपत्रकाची जितकी अपेक्षा असते तितकीच येथें वाचकांस माझ्या म्हणण्याची आहे. हीं काव्ये ते स्वतःच आस्थेने वाचून त्यांतील सुरसांचा साक्षात् अनुभव घेतील, व तीं करणाऱ्या माझ्या कविमित्राविषयीं आपल्या मनांत प्रेमादर ठेवितील अशी मला आशा आहे.

प्रिय दत्त ! आपण इहलोकीं असतां आपली जी उत्कट इच्छा होती ती आज आपल्या चिरंजीवांनीं याप्रमाणं नांवारूपास आणिली आहे, व त्यायोगें आपले येथील जीवितकर्तव्य त्यांनीं पूर्ण व चिरायु केलें आहे. लहानपणीं ज्यांनीं केलेल्या खोडीवर आपण रागास न येतां उलट गमतीस्तव 'बाललेखन' ही कविता लिहिली, ती या पुस्तकांत नमूद आहेच. पण ती खोडी करणारे आपले चिरजीव आज एम्. ए. म्हणजे चांगले अधिकार-संपन्न होऊन त्यांनींच हे सत्कार्य केलें, याबद्दल मला फार कौतुक वाटते. आपल्या मानसिक ध्येयाला त्यांनीं हे अक्षर शरीर दिले आहे, व हेंच आपले स्मारक होय. मराठी वाङ्मय-मंदिरांत महाराष्ट्रीयांपुढे हे स्मारक ते प्रकट करीत असतां मी त्यांजपाशीं व आपल्या राष्ट्रासन्मुख आपला, तसाच सर्वांचा मित्र म्हणून उभा आहे. हे स्मारक पाहून मला संतोष वाटतो. यांतील कविहृदय वाचून मला आनंद होतो या यशोदेहानें माझा कविसखा भूलोकीं—मजपाशीं—आहे, असे मी मानितों. त्याचा जीवात्मा परमात्म्याशीं मिळून तो येथें सर्वत्र भरून राहिला आहे, हा वेदान्त मला ऐकून ठाऊक आहे. आणि

“व्यर्थं भूतानि शोचन्ति नष्ट आत्मेति शङ्कया।”

हा वसिष्ठांचा स्पष्ट बोधहि मला कळतो. तरी पुन्हा प्रिय दत्त! आपण मला सोडून गेलांत! असे हळहळून मी रडतोच आहे. हे काय असावें? खरोखर, माझें मन मला ग्वाही देऊन सांगतें कीं, आपणांवरील हे माझे अक्षय्य व अकृत्रिम प्रेम,—आणि हेच माझे हृद्गत.

बडोदे
डिसेंबर १९२१.

चंद्रशेखर

दत्तांचा परिचय

दत्तांचा जन्म २६ जून १८७५ रोजीं झाला, व १३ मार्च १८९९ या तारखेस त्यांनी देहविसर्जन केलें. दत्तांचा इहलोकीं वास तेवीस वर्षे आठ महिने व अठरा दिवस होता. महाराष्ट्र-वाङ्मयांत इतक्या लवकर अवतारकृत्य संपवून परलोकीं जाणाऱ्या कवींचें श्रीज्ञानेश्वरांच्यानंतर हे दुसरें उदाहरण! चोवीस वर्षे म्हणजे किती अल्पकाल! या अल्पकालांत दत्तांनीं महाराष्ट्रकवींत उच्चस्थान मिळविलें, वादनकलेंत अप्रतिम नैपुण्य संपादन केलें, नाट्यकलेंत बहुमानाची जागा मिळविण्याचा प्रयत्न केला व वयाच्या मानानें अभिनंदनीय अशी देशसेवा केली; संस्कृत-काव्यपरंपरा सुटून महाराष्ट्रकवितेस नवें वळण लागण्याच्या जोखमीच्या संधिकालीं संस्कृत काव्यांतील उत्तम गुणांना आंग्ल काव्यविचारांशीं एकजीव करून त्यांनीं मधला खंदक भरून काढला. या चोवीस वर्षांत काय काय भरलें आहे हें आतां पाहणें आहे.

आमचें राहण्याचें मूळ गांव अहमदनगर जिल्ह्यातील श्रीगोंदें. हें गांव सोडून आमची कोणती पिढी नगरास आली तें समजत नाहीं. तथापि माझे पणजे राणोजीराव यांचे धाकटे बंधु शंकरराव हे नगरास राहत होते अशी खात्रीलायक माहिती मिळते राणोजीरावहि कदाचित् आपल्या बंधूसह नगरास आले असतील. माझे निपणजे मथाजी यांच्याविषयीं मला काहीं माहिती मिळाली नाहीं; परंतु यांचे पूर्वज व कदाचित् हे स्वतःहि व्यापार करीत असत असें माझे एक चुलत चुलते कळवितात. "आपले पूर्वज पूर्वी या देशचा माल बैलाच्या तांड्यावरून

दूरदेशीं नेऊन विकीत असत. बैलांचे तांडे मोटाले असून त्यांच्या गळयांत मोठमोठ्या घांटा बांधीत असत. कोणी विचारिलें असतां हा तांडा घांट्यांचा आहे असें सांगतांच ओळख पटत असे. या प्रघातामुळे मूळच्या आडनांवाचा लोप होऊन 'घाटे' हे नवीन नांव पडलें व तेंच पुढे चालू झालें." ही हकीकत माझ्या पणजीनें सांगितलेली असल्यामुळे ती विश्वसनीय असावी असें वाटतें.

माझे आजोबा कोंडोजी व त्यांचे वडील बंधु धोंडोजी यांच्या बालपणींच त्यांच्या वडिलांचा म्हणजे राणोजीबुवांचा अंतकाल झाला. या वेळीं त्यांचे चुलते शंकरराव नगरास उद्योग करीत होते. बालपणी आजोबांचें शिक्षण थोड्या चमत्कारिक परिस्थितींत झालें तो काळ म्हणजे ५७ सालच्या बंडाच्या आधींचा—निदान अगदीं जवळचा—असा होता आमच्या मराठा जातींत, किंबहुना सर्व मागासलेल्या वर्गांत शिक्षणाची गोडी उत्पन्न झालेली नव्हती. विद्या प्राप्त करून लिहिण्यावाचण्याची नोकरी करावयाची हे ब्राह्मणांचें काम, असा सर्वांचा समज असावयाचा. लिहिणें शिकावयाचेंच तर आपली पोटापुरतीं दोन अक्षरें, व तीं झाल्यावर आपापल्या धंद्यांत पडावयाचें, ही त्या वेळची प्रवृत्ति. अशा स्थितींत आजोबांच्या मनांत अल्पवयांत शिकण्याची लालसा उत्पन्न झाली घरीं राहून ही लालसा तृप्त होईल असा रंग दिसेना; उलट घरच्या गरिबीच्या स्थितीमुळे त्या वयांतच बनेल तसा रोजगार करणें प्राप्त झालें, तेव्हा आजोबा नगर सोडून पुण्याच्या वाटेस लागले. कांहीं प्रवास केल्यावर त्यांना एका बैलगाडींत जागा मिळाली. याप्रमाणे ते पुण्यास येऊन पोहोचले. नगरास असतांना गणेश हरि या नांवाचा त्यांचा

एक ब्राह्मण संवगडी होता, तो या वेळीं पुण्यास राहत होता, व त्याचा बाप आपल्या शिकण्याची कांहीं तरी सोय लावील अशा विश्वासाने आजोबांनीं ही मजल मारली होती. पुण्यास प्रथम एका देवळांत मुक्काम करून ते आपल्या मित्राच्या घराचा शोध करू लागले; प्रयासाने शोध लागला व आशा धरल्याप्रमाणे शिकण्याची सोयहि झाली. रा. गणेश हरि यांच्या घरीं राहावे, त्यांच्या वडिलांनीं व मातोश्रींनीं सांगितलेलीं घरांतील कामें करावीत व विद्या संपादन करावी, असा आजोबांचा पुण्यांतील आयुष्याचा क्रम होता. हे विद्यार्जन लवकर संपले. मराठीचें अध्ययन त्या वेळेच्या पद्धतीप्रमाणें यथासांग झाले, आणि इंग्रजीहि दोन-तीन बुकांपर्यंत मजल गेली. कोणी सांगतात, इंग्रजी येण्यापूर्वीच आजोबानीं पुणे सोडले व रा. मुळ्ये नावाच्या एका अमलदारांच्या वशिल्याने साताऱ्यास नोकरी धरली. पुढे त्याना इंग्रजी येत नाहीं हे 'साहेबा'स समजेल या भीतीनें या गृहस्थानीं त्यांना इंग्रजी सही शिकविली. कोणी सांगतात, आजोबांचा इंग्रजी अभ्यास नगरासच त्यांचे चुलते रा शंकरराव याचे घरीं झाला. काहीं असो, आजोबांनीं शिक्षण धाडसाने संपादन केलें यांत शंका नाहीं.

यानंतर आजोबांनीं दोन-तीन नोकऱ्या केल्या. कांहीं दिवस ते रेल्वेत होते. शेवटीं १८७० च्या सुमारास ते नगरास स्थायिक झाले.

नगरास येण्यापूर्वी आजोबांचे लग्न झालेले होतें. माझ्या आजीचें गाव पुणे. आजीचे नांव बाळूबाई असून ती हरफळे घराण्यांतील होती. तिचे पूर्वज वारकरी होते, व संतमंडळींत त्यांची गणना होत असे. आजीचे मामा गणूमामा यांच्या घरीं

श्रीविठ्ठलाच्या भजनाचा सारखा जयघोष होत असे. ही सर्व मंडळी सात्त्विक, भाविक व भोळी होती. स्वतःच्या आजीच्या भोळेपणाची एक आख्यायिका आजी मला सांगत असे. ती अशी: त्या वेळीं धामधुमीच्या काळांत मुलूखगिरी करून कमावून आणलेली संपत्ति घरांत असे. ती मडक्यागाडग्यांत किंवा जमिनींत असावयाची. म्हातारीचा भोळेपणा माहीत असल्यामुळे शेजारीपाजारी म्हणावयाचे, "अहो बया! त्या मोहरा कुजल्या-बिजल्या असतील, जरा बाहेर काढून पाखडा." "खरंच रे बाबा!" म्हणून म्हातारी मोहरा काढून पाखडीत बसावयाची. सुपांतून मोहरा खाली पडल्या कीं जमलेल्या लोकांनीं 'छे छे, अगदींच कामांतून गेल्या!' असे म्हणावें. म्हातारीस तें खरें वाटून त्या पडलेल्या मोहरा तशाच टाकून ती बाकीच्या घेऊन घरांत जाई. इकडे लोक त्यांना तशा पडूं देत नसत हे उघड आहे. माझ्या आजीची मावशी प्रसिद्ध त्रिंबकजी डेंगळ्यांची सून होती.

नगरास घर करण्यास जेव्हां हे जोडपें आलें, त्या वेळीं त्यांची सांपत्तिक स्थिति फार वाईट होती. आजीनें रात्र पडल्यावर आजोबांचें उपरणें नेसून नेसतें लुगडें धुवावें, वाळ-वावें व तेंच परत नेसावें, परंतु शेजाऱ्यासहि या स्थितीचा पत्ता लागूं देऊं नये. ती एक असामान्य स्त्री होती तिचा दृढनिश्चयी स्वभाव, करारीपणा, दूरदर्शीपणा, बुद्धिसामर्थ्य आणि आत्यंतिक स्वार्थत्याग करण्याची सदैव तत्परता, हे व यांच्या जोडीचे अनेक गुण अवर्णनीय होते. या कठोर व पुरुषी गुणांवर तिच्या भाविक वृत्तीनें व आपल्या कुटुंबांतील माणसांविषयीं वसत असलेल्या प्रेमळ भावानें ओलावा फिरविला होता. बालपणीं

ऐकिलेल्या प्रेमळ अभंगांची सावली तिच्या दुःखी पण विविध स्वरूपात्मक आयुष्यावर पसरली होती. याच सावलींत दत्त वाढले. कोणी कोणाला जर कधीं कवि करीत असेल तर आजीनें दत्तांना कवि केलें असें मी म्हणेन. दत्त असे म्हणत व आपल्या स्नेह्यांजवळ आपल्या आईची श्रद्धापूर्वक स्तुति करीत. आजीचे संस्कार दत्तांवर कसे घडले ते ओघाने पुढे येईलच.

आरंभीं इकडे तिकडे रोजगार करून १८७४–१८७५ च्या सुमारास आजोबांनीं मुखत्यारी मिळविली व ते कोर्टांत जाऊं लागले. त्या वेळीं नगरास वकील फार थोडे होते. त्या वेळच्या ‘ साहेब ’ अमलदारांची वृत्ति हिंदी लोकांविषयीं स्निग्ध असे; आणि हिंदी अधिकारीहि जनतेंत मिसळत, व आपल्या हाताखालच्या व जवळपासच्या माणसांना प्रेमभावाने वागवीत. शिवाय त्या वेळीं इंग्रजी भाषेस इतके महत्त्व मिळालें नव्हतें. अशा अनुकूल परिस्थितींत आजोबांसारख्या महत्त्वाकांक्षी व बुद्धिमान् मुखत्याराचा उदय होण्यास वेळ लागला नाहीं. याच सुमारास दत्तांचा जन्म १८७५ च्या जून महिन्यांत झाला. या पुत्रप्राप्तीनंतर आजोबाचा भाग्योदय होण्यास सुरुवात झाली व दत्तांच्या निधनानंतर परत वाईट दिवस आले; पण तें पुढे पाहू. एवढे मात्र खरें कीं, दत्त आमच्या घराण्यांत भाग्यशाली पुरुष होऊन गेले.

दत्तांचे बालपण कशा प्रकारच्या स्थितींत गेलें हे पाहणे मोठें मनोरंजक आहे. घरची स्थिति पुष्कळच सुधारली होती. पोटापाण्याची विवंचना नाहीशी झाली होती, व आजोबा नगरचे एक प्रमुख नागरिक होत चालले होते. सार्वजनिक कार्यांत ते आतां मन घालूं लागले. त्या वेळच्या राजकारणाचा पसारा फारसा

वाढला नव्हता. नगरास पार्शी व मुसलमान एका बाजूस व सुशिक्षित हिंदु एका बाजूस असे पक्ष त्या वेळीं होते. यांत पार्शी अल्पसंख्याक असूनहि वजनदार होते. दोन्ही पक्षांमध्यें म्युनिसिपालिटीच्या सभांत रणे माजत, व चेअरमनच्या निवडणुकीच्या वेळीं सोनपत-पानपत गाजे. आजोबा अर्थातच हिंदुपक्षांत असत. या धामधुमीमुळे आम्हीं नव्या पेठेत कारंज्याजवळचा वाडा खरेदी केल्यावर या वाड्यांत त्या वेळचे वकील व इतर पुढारी मंडळी यांच्या हरहमेशा मजलसी व्हावयाच्या, व मसलती चालावयाच्या. या सर्व मंडळींचें आदरातिथ्य आजीच्या देखरेखीखालीं यथायोग्य होत असे. हा प्रकार साधारणतः रोजचाच असे. या योगानें आमचे घर नेहमीं भरलेलें दिसे.

नगरास आल्यावर आजोबाचें लक्ष या सार्वजनिक चळवळीशिवाय नगरच्या प्रार्थनासमाजाकडे लवकरच वेधलें. परवां मी मुद्दाम नगरास या लेखाची सामग्री जमविण्यास गेलो असतां प्रार्थनासमाजाचे जुने कागदपत्र पाहिले. त्यांत जुनी म्हणण्यास एक जमाखर्चाची वही सांपडली. हिच्यांत जमाखर्चाचा आरंभ १८८२ पासून आहे, व तेव्हांपासून आजोबांची वर्गणी जमा आहे. याच्या आधींच कांहीं वर्षे ते सभासद असावेत. नगरास प्रसिद्ध परोपकारी पुरुष रा. लालशंकर उमियाशंकर यांनीं प्रार्थनासमाज स्थापिला. समाजावर जुन्या मताभिमान्याचा कटाक्ष असे; व संधि मिळेल तेव्हां समाजास त्रास देण्यास ते कमी करीत नसत. तथापि आतांसारखी तेव्हां शिकलेल्या मंडळींची समाजाकडे उदासीन वृत्ति नव्हती. रा. शंकर पांडुरंग पंडित, रा. ब. मोरो चिंतामण जोशी, वगैरे मोठे विद्वान् अधिकारी समाजाचे सभासद व आश्रयदाते असल्यामुळें कोणी

सद्धेतूने, तर कोणी वरिष्ठांच्या नजरेस पडावे म्हणून समाजाचे सभासद झाले. तथापि खरोखरीची आस्था बाळगणाऱ्यांची संख्या कांहीं कमी नव्हती; व म्हणून समाज लवकर भरभराटीला आला. याचें बरेचसे श्रेय आजोबाना द्यावे लागेल. समाजाच्या उत्कर्षासाठीं त्यानीं फार श्रम घेतले. ते बरींच वर्षें सेक्रेटरी होते. बंगाल, मद्रास, मुंबई वगैरे ठिकाणच्या ब्राह्मसमाजाच्या किंवा प्रार्थनासमाजाच्या प्रसिद्ध उपदेशकांना वार्षिक उत्सवास व अन्य प्रसंगीं नगरास बोलावून आजोबांनीं समाजांत चैतन्य आणिलें. आमचे घर समाजाच्या मंदिरापासून जवळ व शिवाय प्रशस्त असल्यामुळे ही बाहेरगांवची पाहुणेमंडळी आमच्याकडेच उतरत; यांच्या आदरातिथ्याची सर्व व्यवस्था अर्थात् आजीसच करावी लागे. या मंडळींत त्या वेळच्या एकेश्वरी पंथांतील बरेच प्रसिद्ध पुढारी असत. मुंबईहून महर्षि रानडे, डॉ. भांडारकर हे नगरास अनेक वेळा येऊन गेले. बंगालहून आदिब्राह्मसमाजाचे अध्वर्यु व प्रसिद्ध कवि डॉ. रवींद्रनाथ टागोर यांचे वडील महर्षि देवेंद्रनाथहि कदाचित् आमचे घर आपल्या पादस्पर्शाने पावन करून गेले असावेत, असे आजीच्या सांगण्यावरून वाटते. या येणाऱ्या मंडळींत कांहीं जणांच्या रीतीभाती, खाण्यापिण्याची पद्धत व वेळा कांहीं विलक्षणच असावयाच्या. या सर्व भानगडी आजीस सांभाळाव्या लागत. मुंबईचे त्या वेळचे एक प्रसिद्ध उपदेशक नगरास मधून मधून येत. हे दुर्वासऋषीसारखे शीघ्रकोपी होते. सांगितलेले काम वेळेवर झालें पाहिजे, मागितलेली वस्तु ताबडतोब आली पाहिजे; जेवणाखाण्यांत जरा इकडचें तिकडे झाले तर स्वारी ताट फेकून उठावयाची. त्यांच्यापुढे सर्वांनीं हात टेकले होते; परंतु आजी त्यांच्या

मिजाजीस पुरून उरली. म्हातारा मरेपर्यंत आजीचें स्मरण करीत असे. याप्रमाणे नगरच्या प्रमुख मंडळीच्या बैठकीच्या जोडीला, दत्तांच्या लहानपणीं व पुढे ते मॅट्रिक होईपर्यंत या पहिल्या मंडळीहून अत्यंत भिन्न अशी ही धार्मिक सांप्रदायाची मंडळी मधून मधून घरीं असे. या वातावरणांत दत्तांचें बालपण गेलें. थोर विभूतींचा अशा वयांत त्यांना सहवास घडला व त्यांचीं पवित्र वचने कानीं पडलीं. सार्वजनिक चळवळीचा काथ्याकूट नेहमीं कानांवर येऊं लागला; परंतु या सर्वांपेक्षांहि ज्या काव्य व ललितकलांतील नैपुण्याबद्दल त्यांची पुढे ख्याति झाली ते गुण या कोलाहलांत ते आपल्या आईपासून शिकले. माझ्या आजीस गाण्याची फार गोडी होती, व तिचा आवाजहि फार मधुर व प्रेमळ असे. दत्तांनीं पाळण्यांतूनच तुकाराम, नामदेव यांचे प्रेमळ अभंग व प्रार्थनासंगीतांतील सुंदर भजने व आरत्या ऐकिल्या. जन्मतः काव्यप्रतिभा घेऊन आलेल्या कवीच्या बालपणांतील कोमल मनावर या सुंदर व प्रेमळ भजनांचा किती महत्त्वाचा परिणाम घडला असेल बरें! अपरिचित, अंधुक व स्वप्नमय जगांत फडफड पंख हालविणाऱ्या कोवळ्या प्रतिभेस हा प्रकाश उषःकालाच्या पवित्र व ताज्या तेजाप्रमाणें किती उत्साहजनक भासला असेल!

दत्तांच्या बालपणाबद्दल विशेष माहिती उपलब्ध नाहीं. ते शरीरानें कधींच सुदृढ नव्हते व बालपणीं सामान्यतः आजारीच असत. परंतु खेळण्याकडे व उडण्याबागडण्याकडे त्यांची त्या वेळीं प्रवृत्ति होती असे म्हणतात. एकांतांत बसून केशवसुतां-प्रमाणें चिंतन करण्याची लहानपणीं त्यांना संवय नसावी. घर जरी मोठें होते तरी येणारे जाणारे पक्षकार, आजोबांचे स्नेही,

पाहुणेरावळे व घरांतील नेहमींची माणसे यांच्या गलबल्यात दत्तांना एकांताचा लाभ होणें कठीणच होते. अल्पवयांतच दत्तांच्या शिक्षणास सुरुवात झाली. देखणे उपनांवाच्या एका गृहस्थाने खाजगी शाळा काढिली होती; तिच्यांत दत्तांचे मराठी शिक्षण व इंग्रजी २-३ इयत्ता झाल्या. ही शाळा सोडल्यावर थोडे दिवस दत्त नगरच्या सिटी स्कूलमध्यें होते. या सुमारास आजोबांची व नगरच्या ख्रिस्ती मिशनचे मुख्य रेव्हरंड जे. स्मिथसाहेब यांची ओळख झाली. साहेबांच्या आग्रहामुळे दत्तांना मिशन हायस्कूलमध्यें पाठविण्यांत आले. मॅट्रिक होईपर्यंत दत्त याच शाळेत होते. साहेबमजकूर नुकतेच अमेरिकेहून आले होते व त्यांचा उत्साह दांडगा होता; मिशनरींनीं आजपर्यंत खालच्या जातींतील हिंदु लोकांत धर्मप्रसार करण्याकडे विशेष लक्ष दिले, व शिकल्यासवरलेल्या पांढरपेशा वर्गात ख्रिस्ती धर्माविषयीं आस्था, निदान सहानुभूति तरी उत्पन्न करण्याचे प्रयत्न झाले नाहींत असे त्यांना दिसून आले, व त्या दिशेनें त्यांनीं व विशेषतः त्याच्या उत्साही पत्नींनीं आपल्या कामास सुरुवात केली. स्मिथसाहेबांनीं नगरचे मिशन हायस्कूल ही एक शिक्षणाची आदर्श संस्था बनविण्याचा उपक्रम केला, व त्यांच्या प्रयत्नाला यशहि प्राप्त झाले. नगरास कॉलेज काढीन अशी त्यांची महत्त्वाकांक्षा होती; परंतु ती सफल झाली नाहीं. प्रीव्हियसचा वर्ग मात्र कांहीं वर्षें त्यांनी चालविला. मिशन स्कूलमध्ये उत्तम शिक्षकवर्ग त्यांनी आणविला, व या योगानें गांवांतील मुलेहि त्याच शाळेकडे धांव घेऊं लागलीं. शाळेचे काम सांभाळून या जोडप्याने गांवांतील प्रतिष्ठित लोकांच्या ओळखी करण्यास सुरुवात केली.

मिसेस स्मिथ आपल्या शाळेंतील मुलांच्या आयांना भेटण्यास रोज त्यांच्या घरीं जात, त्यांना खिस्ताच्या स्तुतिपर गाणीं म्हणून दाखवीत, आणि लोकरीचें व कशिदाकाम शिकवीत. एका ठिकाणीं एका म्हाताऱ्या आजीबाईकडून त्यांचा अपमान झाल्यावर हे काम त्यांना सोडावे लागले. एकंदरींत दोघांनाहि विशेष यश आले नाहीं. परंतु आजोबा स्वतंत्र विचारांचे असल्यामुळे व आजी आपले जुने संस्कार कायम ठेवून वाटेल तशा अपरिचित परिस्थितींत स्वतःस वागवून घेणारी असल्यामुळे मिसेस स्मिथचा व आमच्या घरांतील बायांचा स्नेह जुळला व तो शेवटपर्यंत कायम राहिला. दत्त मिशन स्कूलमध्ये गेल्यावर लवकरच स्मिथसाहेब व त्यांच्या पत्नी या उभयतांचा त्यांच्यावर लोभ जमला. विशेषतः स्मिथबाईंना दत्तांविषयीं फार प्रेम वाटूं लागले, व जसजसा सहवास अधिक घडूं लागला तसतसे कालांतराने दत्त त्यांना पुत्रवत् झाले. दत्तांनाहि या उभयतांविषयीं आदर व प्रेम वाटत होतें, व त्यांचा बराच वेळ त्यांच्या सहवासांत जाई. टेनिस खेळावयाचे म्हणजे दत्त असलेच पाहिजेत. रविवारच्या बायबलच्या वर्गास इतर मुलें क्वचितच जात, परंतु दत्तांनीं नियमितपणें त्या वर्गाला जाऊन बायबलचा श्रद्धापूर्वक अभ्यास केला. याप्रमाणे या मिशनरी जोडप्याच्या सहवासामुळें दत्तांचा बायबलाशीं १४-१५ व्या वर्षींच परिचय घडला व तो आजन्म कायम राहिला. स्मिथसाहेबांच्यामुळे दत्तांच्या नगरच्या अमेरिकन समाजांत बऱ्याच ओळखी झाल्या. मिशन स्कूलमध्यें ३-४ वर्षं अभ्यास केल्यावर १८९० सालीं दत्त मॅट्रिक झाले. त्या वेळीं त्यांचे वय १५ वर्षांचें होते.

१८९० सालानतर दत्तांना पुढील शिक्षणासाठीं कधीं न सोडलेलें आपलें घर व नगर सोडावे लागले. नव्या ओळखी झाल्या, नव्या परिस्थितीत राहावें लागलें व त्यांचा जीवनप्रवाह व्यापक स्वरूपाचा झाला खरोखर मॅट्रिक पास होऊन कॉलेजांत जाण्याचा प्रसंग किती मजेदार असतो ! खालीं पुस्तकांत मान घालून अभ्यास करण्याचे दिवस संपले असतात. बापाने करून दिलेले कपडे घालण्याचा, आईनें घातलेले अन्न खाण्याचा व घरांतील लहान पोरांपोरींबरोबर 'सब घोडे बारा टक्के' या न्यायानें जे मिळेल त्यावर रात्रीं निजण्याचा काळ नाहींसा होतो आईबाप मुलाचा दर्जा ओळखू लागतात, व मुलासहि आपण कोणी तरी आहोत असे वाटूं लागतें. कॉलेजच्या अज्ञेय स्वरूपाचे चिंतन करण्याकडे त्याची तद्री लागते. नव्या उमेदी, नव्या हौशी मनांत उद्भवूं लागतात, व अपरिचिताच्या व गूढाच्या तोंडओळखीनें, भावी अनुभवांच्या अस्पष्ट अपेक्षेने, डोळ्यांत एक चमक दिसूं लागते. अरेरे ! याच्या किती उलट अनुभव कॉलेज सोडते वेळीं येतो ! आनंदांत, निरुपाधिक स्थितींत, जगाच्या—नव्हे आपल्या घराच्याहि—विस्मृतींत, मित्रांबरोबर प्रेमालापांत व भावी आयुष्याची मोहक रूपरेखा रंगविण्यांत चार वर्षे भर्रकन् निघून जातात, व वधस्तंभाकडे जाणाऱ्या माणसाप्रमाणें जड पावलांनीं कॉलेज सोडणारा तरुण दुनियेच्या भयाण व यांत्रिक जीवनांत शिरण्यापूर्वी कॉलेजच्या गेटाजवळील पुलावर हुंदून हुंदून रडून आपलें मन हलकें करतो. पण हे विषयांतर पुरे.

या संक्रमणकालापूर्वी दत्तांची एकंदर स्थिति कशी होती याचें येथे सिंहावलोकन करणे अवश्य दिसते. मराठी शाळेपासून मॅट्रिक होईपर्यंतचें त्यांचें शिक्षण सुरळीत झालें. शाळेत अगदी

वेळेवर जाणारा, अभ्यासी व हुशार विद्यार्थी अशी त्यांची ख्याति असे. कोणत्याशा परीक्षेच्या वेळेस रात्रीं झोंप येई म्हणून शेंडी खुंटीला बांधून दत्त अभ्यास करीत, असें आजी व त्याचे स्नेही मला सांगत. त्याचा नंबरहि शाळेत नेहमीं वरच असे. हा काळ केवळ विद्यार्थीदशेत विद्यार्जनातच त्यांनीं घालविला असावा असे दिसते. घर आणि शाळा, स्मिथसाहेबांचा बंगला व प्रार्थनामंदिर यांपलीकडे त्यांची गति नसावी. घरांतहि त्यांचा व आजोबांचा संबंध क्वचितच येई. वकिलीचा धंदा व तोहि वाढता, प्रार्थनासमाज व गांवांतील मित्रमंडळीच्या भेटी, या बहुविध व्यवसायांत आजोबांना घरांत काय चाललें आहे-काय नाहीं, याची कधीं दाद नसे. आलेले पैसे आजीजवळ दिले कीं ते गृहकर्तव्यांतून मुक्त होत. शिवाय ते अत्यंत मितभाषी असत. ज्या एकुलत्या एक मुलाच्या अकालीं मृत्यूनें हाय खाऊन त्यांनीं प्राण सोडला, तो जिवंत असतां कामापुरते चार शब्द बोलण्यापलीकडे आजोबा गेले नाहींत. यावरून त्यांच्यांत पुत्र-प्रेम नव्हते किंवा पुत्राच्या लौकिकाविषयीं त्यांना अभिमान वाटत नव्हता असे कांहीं नाहीं दत्तांना त्यांनीं आजन्म राज-पुत्राच्या ऐश्वर्यात ठेविलें हे लक्षण त्यांच्या गाढ प्रेमाचें द्योतक आहे. दत्त लहान असतांनाच आजोबांनीं त्यांच्या वयाचीं भिन्न जातीचीं गरिबांचीं पांचसहा मुलें दत्तांबरोबर अभ्यास करण्यास ठेविलीं होतीं. स्वतः गरिबींत कष्टानें विद्या संपादन केली असल्यामुळें विद्यार्थ्यांना मदत करण्यास ते नेहमीं तत्पर असत. या घरीं ठेवलेल्या मुलांचा सर्वतोपरि सांभाळ करून, त्यांना शिक्षण देऊन, आजोबानीं त्यांस मोठे केलें. सध्यां त्यांतील कांहीं जण चांगल्या हुद्द्यावर आहेत. याप्रमाणे दत्तांचे आजोबांनीं

अनेक प्रकारें लाड पुरविले. परंतु दत्तांना विशेष सहवास असा आजीचाच होता; उलट आजोबांकडे जाण्यास त्यांना संकोच वाटे. आमच्या हिंदु कुटुंबांतील हे नेहमींच्या अनुभवातील चित्र आहे. आजोबा घरांत नसले म्हणजे दत्त व त्यांचे जोडीदार कधीं कधीं आंधळ्या कोशिंबिरीसारखे खेळ खेळत. परंतु त्यांचा नेहमींचा आवडता खेळ म्हणजे भेंड्या लावणें. या खेळांत आजी व इतर बायामंडळीसुद्धां सामील होत. प्रत्येक जण या खेळाकरितां करून तयारी करी. कठीण अक्षरांच्या कविता मिळतील त्या पाठ कराव्या, कवितांचे पुस्तक सांपडलें कीं कविता मुखोद्गत कराव्या, असा सर्वांचा क्रम असे. नवनीत तर सर्वांनाच पाठ असे. आजी परवां-परवांपर्यंत त्यांतील कविता भराभर म्हणे. शास्त्रीबुवांचे मेघदूत तिला पाठ येत असे, व तिनेच ते दत्तांना शिकविलें असे त्यांचे एक स्नेही सांगतात हा भेंड्यांचा खेळ कित्येक तास चालावयाचा. त्यांत भाडणें व्हावयाचीं, कोणी चिडून जात, तर कोणी चमत्कारिक कविता म्हणून हास्यरस उत्पन्न करीत. एकदां 'ड'च्या सर्व कविता संपल्या व डोके खाजवूनहि 'ड'ची कविता बाहेर पडेना, तेव्हा एका शीघ्र कवीनें 'डुर डुर डुर डुर डुक्कर करिते' असा आरंभ असलेली श्वापदांच्या ध्वनिवर्णनपर कविता तयार केली. असो. दत्तांनीं १४-१५ वर्षांच्या वयापर्यंत काव्यरचना केली नसावी असा माझा समज आहे. निदान वृत्तदर्पणी कवितांच्यापलीकडे त्यांची मजल गेली नाहीं असे त्यांचे एक समवयस्क व समव्यवसायी स्नेही सांगतात. या कविता उपलब्ध नाहींत. गोखल्यांचें गणित पुढें ठेवून उदाहरणे सोडवावयाचीं, त्याप्रमाणे वृत्तदर्पण पुढें ठेवून एखादा दुसरा लहान श्लोक तयार करावयाचा असे प्रथम

चालले असावें. अशा काव्यरचनेचा आरंभ १८८९-९० सालीं धरल्यास चालेल. ही रचना कशीहि असो, इतके मात्र खरे कीं, घरांतल्या या नेहमींच्या भेंड्यांच्या खेळानें लहानपणींच दत्तांचे पाठांतर चांगले झालें व शब्द जिभेवर खेळूं लागले पुढील वयांत कल्पना सुचली कीं प्रयत्नाशिवाय अल्पकाळांत कविता बने याचे बीज कदाचित् अंशतः या पाठांतरांत सापडेल.

मॅट्रिकचा रिझल्ट लागण्याच्या सुमारास दत्तांचें लग्न झाले. माझ्या आईचे नांव चंद्राबाई. माझें आजोळ नगरजवळील सारोळे नांवाच्या स्टेशनाशेजारचे घोसपुरी हे गांव होय आईचा जन्म राजमाने या कुलांत झाला. एकुलता एक मुलगा म्हणून आजाआजींनीं हे लग्न फार थाटांत केलें. दोघेंहि स्वभावाने खर्चिक व कमावलेल्या दर्जाप्रमाणे वागण्याची दोघांसहि हौस. तेव्हां लग्नांत पाण्यासारखा पैसा खर्च होणे स्वाभाविक आहे. वरातीच्या टोलेजंग मिरवणुकीची तर जुनी मंडळी अजून आठवण काढते. लग्नाच्या वेळीं माझी आई निरक्षर होती व भातुकलीचा खेळ विसरली नव्हती. सासू प्रेमळ असल्यामुळें तिला तो सासरीं विसरण्याचे कारणहि नव्हते. लग्न झाल्यावर तिला लिहिणेवाचणे व कशिदाकाम शिकविण्यास मास्तरणी येऊं लागल्या, व हळूहळू लिहिण्यावाचण्यांत जरी विशेष नाहीं तरी इतर कामांत ती चांगली तरबेज झाली.

माझी आई बांध्याने फार ठेंगणी असून ती उज्ज्वल अशा गौरवर्णाची होती. तिचे डोळे विशाल व तिच्या गांवच्या हवे-प्रमाणें मोकळे व प्रसन्न असत. तिची देहयष्टि अत्यंत नाजूक असे. यामुळे ती एखाद्या लहानशा नाजूक पुतळीप्रमाणें दिसे. दत्त उंच व सडपातळ होते. त्यांचा वर्ण साधारणपणे काळा-

सावळा होता. त्यांचे डोळे तेजस्वी व आकर्षक आणि नाक तरतरीत होतें. या त्यांच्या नाकाडोळयाची छाप लोकांवर तेव्हांच पडे.

येथपर्यंत दत्त कशा परिस्थितींत वाढले ह्याचें उपलब्ध माहितीवरून यथामति विवेचन केलें. स्वतंत्रपणें विचार करण्याची व आपल्या आयुष्यास इच्छेप्रमाणें वळण देण्याची ज्या वयांत शक्ति नसते, व ज्या वयांत मातापितरे, नेहमीं सहवासांत असणारीं घरांतील माणसें, व शाळेंतील शिक्षक यांच्या जीवनक्रमाचे व शिकवणुकीचे मनावर संस्कार घडत असतात, त्या वयांतील चित्र काढतांना चरित्रनायकाची व्यक्ति मागे जाते व मागील Background म्हणजे त्याची परिस्थिति ठळकपणामुळें पुढे आलेली दिसते. या न्यायाने दत्तांच्या येथ-पर्यंतच्या चरित्रांत त्यांना दुय्यम स्थान होतें, व ज्या परिस्थितीचा, ज्या व्यक्तींचा त्याच्या चरित्रावर विशेष परिणाम घडला, ती परिस्थिति व त्या व्यक्ति स्पष्टपणानें रंगविल्या गेल्या. हेतु हाच कीं, कवीच्या बालवयांतील गृहस्थिति, त्याच्या मातापितरांचे स्वभाव, त्यांच्या संवयी, त्यांचे आपल्या मुलाशीं वर्तन, वगैरे गोष्टी जितक्या स्पष्ट होतील त्या प्रमाणाने वाचकांस कवीच्या मनाची वाढ कशी होत गेली याविषयीं अनुमान काढणे सुलभ जातें. यापुढें दत्त आपल्या आयुष्याचे जबाबदार आहेत. या-पुढे निरनिराळ्या गांवीं ते राहिले, कांहीं महत्त्वाचे स्नेहसंबंध घडून आले, बहुविध प्रसंगीं बहुविध अनुभव आले व ते त्यांच्या मनास सुखदुःख देण्यास कारणीभूत झाले; तथापि त्यांचें विवेकक्षम मन त्यांच्या परिस्थितीच्या पुढें यानतर स्पष्ट दिसले पाहिजे.

१८९१ साली दत्त मुंबईच्या वुइल्सन कॉलेजांत गेले. इतर कॉलेजांना सोडून या कॉलेजची निवड करण्यांत स्मिथ-साहेबांचे अंग असावे. दत्त या कॉलेजांत १८९४ अखेरपर्यंत असावेत असे वाटते. १८९३ नंतर ते वुइल्सन कॉलेजांत नव्हते असे माझे एक मित्र शोध करून कळवितात; परंतु दत्तांच्या कवितांच्या वहींत १८९४ सालामध्ये वुइल्सन कॉलेजच्या रेसिडेन्सीमध्यें व फ्रेंच रूममध्ये लिहिलेल्या अनेक कविता आहेत. या चार वर्षांत दत्तांचा इंटरमीजिएटपर्यंतचा अभ्यास झाला. ही परीक्षा ते पास झाले नाहींत असे दिसते. १८९१ सालभर ते कॉलेजांत होते; १८९२ सालीं पहिली टर्म भरल्यावर ते घरीं नगरास गेले. त्याना मुंबईची हवा मानवत नव्हती, व या सुमारास पोटदुखीचा आजारहि झाला होता, त्यामुळे त्यांना असें घरीं जावें लागलें. १८९३ सालीं परत ते कॉलेजांत आले व वर्षभर राहिले १८९४ सालीं कॉलेजात त्यांचे नाव नव्हतें असे माझे मित्र म्हणतात; परंतु फेब्रुआरी, जून, जुलै व ऑक्टोबर या महिन्यात कॉलेजात कविता लिहिल्याचा पुरावा असल्याकारणानें १८९४ सालभर दत्त मुंबईसच होते हे उघड आहे उत्तम विद्यार्थी म्हणून नांवाजलेल्या व १५ व्या वर्षी मॅट्रिक पास झालेल्या दत्ताना, चार वर्षें इंटरमीजिएटकरितां लागावीं व ती परीक्षाहि त्यांची पास होऊं नये, आणि पुढें बी. ए. ची उपाधि मिळण्यास १८९८ साल लागावे हा एक चमत्कार आहे. या चमत्काराचा योग्य उलगडा त्यांचे अंतरंग जाणलेल्या कॉलेजांतील स्नेह्यांकडून झाला असता; परंतु दत्ताना हीं सातआठ वर्षें साथ देणारे असे त्यांचे एकच स्नेही होते; पण मी त्याना भेटण्यापूर्वी त्यांचा अंतकाल झाला. प्रकृतीची

अस्वस्थता हे एक कारण आहेच. १८९२ साल यामुळेच गेले. तथापि खरीं कारणे दुसरींच आहेत, व तीं शोधूं जाणें म्हणजे एका भावनाप्रधान कवीच्या बहुविध आयुष्याची छाननी करणे होय. एक उघड उघड कारण मला हे दिसते ;– वुइल्सन कॉलेजांत येण्यापूर्वी दत्त कवि नव्हते. कॉलेजांत त्यांची काव्य-स्फूर्ति जागृत झाली व चिमुकल्या फुलपांखराप्रमाणें किंवा लहानशा वासराप्रमाणे ताज्या जन्माच्या अपूर्व उत्साहानें व स्वैरपणाने ती उडूंबागडूं लागली. परमानंदाच्या या अभिनव साधनापुढें दत्तांना ट्रिग्नॉमिट्री व लॉजिकचीं अनुमानें नीरस वाटलीं असल्यास नवल नाहीं

परंतु पुढें इंदुरास दत्तांचा अखंड काव्यव्यासंग चालला असतांहि ते कॉलेजात अगदीं वेळेवर जात, व अभ्यासी आणि हुशार अशी त्याची तेथें ख्यातिहि झाली. मुंबईस इंदुराच्या मानाने त्यांनीं कांहींच कविता लिहिल्या नाहींत. तेव्हां कवितेनेच त्याना मुंबईस अभ्यासापासून पराङ्मुख केलें असे म्हणवत नाहीं. या चार वर्षाच्या काळांत दत्ताना गायन-वादनकलांचा अभ्यास करण्याचा फार नाद लागला होता. त्यांना आवाजी विशेष नसल्यामुळे गायनकलेचा जरी त्यांनीं शास्त्रोक्त अभ्यास केला, तरी तिच्याविषयीं त्यांची प्रसिद्धि झाली नाहीं. सतार व हार्मोनियम या वाद्याचा मात्र त्यांनीं चांगला अभ्यास केला व त्यांत विलक्षण नैपुण्य मिळविलें. दत्त नगरास, बडोद्यास व इतर ठिकाणीं त्याच्या मित्रवर्गांत व त्यांना ओळखणाऱ्या सर्वसाधारण समाजांत कवि म्हणून जितके प्रसिद्ध होते तितकेच सतार व पेटी वाजविण्यांतील त्यांच्या कसबाबद्दल होते. मृत्यू-नंतर त्यांच्या मित्रांनीं काव्यप्रतिभेबरोबर वादननैपुण्याचाहि

उल्लेख केला आहे. पुढे पुढें ते चागल्या कसलेल्या गवयांची साथ करीत. सतारीवर त्यांची नखी फिरूं लागून तंतूंतून कोमल व कातर असे ध्वनि निघूं लागले म्हणजे आसपास बसलेली मंडळी हरिणाप्रमाणें डोलूं लागे धंदेवाईक बजवय्ये सोडून दिल्यास त्या वेळीं दत्तांची या दोन वाद्यांत बरोबरी करणारा कोणी नव्हता असे म्हणतात. पेटी व सतारीच्या खालोखाल त्यांची तबल्याची तयारी होती. परंतु जलशांत ते जरूर पडल्याखेरीज तबला कधीं वाजवीत नसत. या तिन्ही वाद्यांचा अभ्यास दत्तांनीं नगरास केला. ते पेटी व सतार कृष्णराव सांगळे व तबला कोंडीबा गुरव या गृहस्थांजवळ शिकले. हे शिकणे नांवाचे होते. दत्त स्वप्रयत्नांनींच या वाद्यांत तरबेज झाले. आजोबांना हे बरेच दिवस माहीत नव्हते. त्यांना सांगण्याइतके दत्तांच्यांत धैर्यहि नव्हते. शेवटीं दुसऱ्या मार्गानें त्यांना हे समजल्यावर दत्तांना पेटी व सतार मिळाली. या अभ्यासाला सुरुवात ते शाळेंत असतांना झाली असेल असें वाटत नाहीं. कॉलेजांत गेल्यावरच इकडे ते वळले असावेत. कांहीं असो, गाण्याबजावण्याकडे इतके लक्ष वेधले असतां कॉलेजचा अभ्यास नियमितपणे होणें जरा असंभवनीयच दिसतें. गायन-वादनकलांच्या मोहानें अभ्यासाची हेळसांड होऊन शिक्षणाची खराबी झाल्याचीं कित्येक हुशार विद्यार्थ्यांचीं उदाहरणें माझ्या डोळ्यांसमोर आहेत. वाद्यांविषयीं प्रश्न निघाला म्हणून येथेंच पुढील मजकूर सांगून टाकतो. बडोद्यास गेल्यावर दत्तानीं एका जलशांत जलतरंगाचें वादन ऐकिलें. बिऱ्हाडीं आल्याबरोबर चहाच्या कपांत पाणी घालून ते त्यांतून निरनिराळे स्वर काढूं लागले. त्याप्रमाणें अभ्यास करून

लवकरच जलतरंगांत त्यांची साधारण गति झाली. जलतरंगाप्रमाणे कोणीहि न शिकवितां नखांनीं चित्रें काढण्यास ते नगरास अल्पावधींत शिकले व चांगलीं चित्रे काढूं लागले. या चित्रांचा एक मासला अद्यापि पुण्यास दत्तांच्या चुलत बहिणीजवळ आहे.

याप्रमाणे अनेक व्यापक स्वरूपाच्या व्यवसायांत व्यग्र असतां कॉलेजच्या शिक्षणाची हयगय व्हावी हे स्वाभाविक आहे. परंतु हीं चार वर्षे दत्तांनीं निव्वळ गाण्या-बजावण्यांत व काव्यरचनेंत घालविलीं असे कोणीं समजूं नये. लहानपणापासून अमेरिकन मिशनऱ्यांच्या हाताखालीं शिक्षण झाल्यामुळें व त्यांच्या सहवासात काळ गेल्यामुळें दत्ताचा इंग्रजी विषय फारच चांगला होता. इंग्रजी लिहिण्याबद्दल बुइल्सनमध्यें व पुढें इंदुरास मिशन कॉलेजांत त्याची प्रसिद्धि होती. इंग्रजीची त्यांनीं कधीं हयगय केली नाहीं. इंग्रजी वाचनाचा त्यांना पूर्वींच नाद होता, व मुंबईस त्यानीं वाचनाचा व्यासंग चांगला ठेवला. शेक्स्पियर, मिल्टन, शेले, कीट्स् व टेनिसन् आणि आरंभीं लॉंगफेलो या कवींचा त्यांनीं फार कसून अभ्यास केला होता. बायरन त्यांना प्रिन्हियसलाच होता; त्याचेहि वाचन त्यांनी केले. ब्राउनिंगच्या भानगडींत ते पडले नसावेत. त्यांचा पुस्तकसंग्रह बराच मोठा होता, व तो साधारण समजत असताना माझ्या पाहण्यांत आला. त्यांत या वरील कवींपैकीं एकेकाच्या किती तरी निरनिराळ्या आवृत्त्या होत्या, व या पुस्तकांत जेथें जागा सांपडेल तेथे टिपणें लिहिलेलीं होतीं. इंग्रजी कवींत त्याचे आवडते कवि कोण होते हे आतां समजण्यास मार्ग नाहीं. परंतु शेक्स्पियरच्या सॉनेट्स् त्यांना फार आवडत असे दिसतें. कारण उघड आहे; प्रणयिनी-

विषयीं निरानिराळ्या प्रसंगीं मनांत येणारे विचार व त्या योगानें जागृत होणाऱ्या विविध मनोवृत्ति यांचीं चित्रें या सॉनेट्स्‌मध्ये नितांतमधुर आहेत. केशवसुतांनाहि या सॉनेट्स फार आवडत असाव्यात दत्तांचा आवडता इंग्रजी कवि शेले असावा ; शेलेवर त्यांनीं एक सुंदर इंग्रजी कविता लिहिली आहे.

संस्कृत हा विषयहि त्यांचा चांगला होता. व्याकरणाची त्यांना कितपत गोडी होती कोण जाणे, परंतु संस्कृत काव्यवाङ्मय त्यांना अत्यंत प्रिय होते. विशेषतः कालिदास आणि भवभूति या दोन्ही महाकवींच्या काव्यांचीं त्यांनीं अनेक पारायणें करून त्यांना आत्मसात् केलें होते

त्यांचा गणित हा विषय कच्चा होता ; यांतच ते नापास होत असावेत. इतर विषयांसंबंधीं माहिती नाहीं. दत्तांच्या वाचना-विषयींच्या माहितीवरून आढळून येईल कीं, जरी ते कांही ना कांही कारणामुळे आपला शिक्षणक्रम वेळेवर आटोपूं शकले नाहींत, तरी त्यांनीं आपल्या ज्ञानवृद्धीकरितां व ज्या कार्यासाठीं त्यांचा अवतार झाला होता त्याची पूर्वतयारी करण्यासाठीं बरेच परिश्रम घेतले.

या त्यांच्या जीवनकार्याकडे आतां वळूं. वुइल्सन कॉलेजांत आल्यावर दत्त कविता लिहूं लागले ही निव्वळ सुरुवात होती. पुढे त्यांच्या कवितेंतील ज्या गुणांनीं रसिकांना मोहाविले ते गुण या आरंभींच्या कवितांत आढळत नाहींत. ज्याप्रमाणे इंग्रजी चौथीमध्यें गेल्यावर मुलाला संस्कृतचा ' रामः, रामौ, रामाः ' हा धडा मिळाला कीं ' घोडाः, घोडौ, घोडाः ', ' बैलः, बैलौ, बैलाः ' याप्रमाणे जें कांहीं नजरेस पडेल त्यावर त्याच्या संस्कृत पाठाचा हल्ला होतो, तशीच दत्तांच्या वुइल्सन कॉलेजांतील चारी

वर्षांच्या कवितेची स्थिति आहे. कॉलेजच्या वर्गामध्ये मित्रांनीं सुचविलेल्या विषयांवर कांहीं कविता आहेत. त्यांत उत्तान शृंगार भरला आहे; व कालिदास चांगला वाचला असल्याची साक्ष पटते. अशा शृंगारिक त्रोटक कविता व चुटके बरेच आहेत; याच्या उलट 'प्रभुराया। वाया ही नरकाया॥ दावी तव पाया!' किंवा 'देवा तुझी करवि या करवीं सुसेवा', अगर 'खास नको सहवास खळाचा वास वनाचा बरा' अशीं वैराग्यपर पदे व 'काया वाचा मनें, ईश्वरा भजणें॥ ना तरी हे जिणे व्यर्थ व्यर्थ॥' किंवा 'क्षपणकाचीये गांवीं। काय रजकाची थोरवी॥ जेथ बधिरांचा जमाव। काय करील गंधर्व॥ जेथ अरसिक जमले। काय कविकाव्याचे चाले' असे अभंग आहेत. त्याचप्रमाणे 'तनू हेंची तीर्थ' असे रूपक, 'काशी', 'विधवाविलाप', 'भगिनीविलाप', 'दुर्व्यसनमाला', 'मित्र-परीक्षा', 'कविप्रशंसा' (अनंतफंदीची एक गोष्ट), 'श्रीशिव-छत्रपति', 'शिमगा', वगैरे विविध विषयांवर काव्यरचना आहे. या काव्यांत भावनेची उत्कटता नसली किंवा कल्पनेच्या भराऱ्या नसल्या तरी भाषेत साधेपणा व प्रेमळपणा आहे. वामन, श्रीधर, रामजोशी, वगैरे जुन्या कवींच्या भाषेची छाप या कवितांवर आहे. नगरास पाठ केलेले नवनीत आतां कामास येऊं लागले होते. आकाशांत अद्यापि चंडोलाने भरारी मारली नव्हती, परंतु तो पंख फडफडवीत उडण्याच्या तयारींत होता.

वुइल्सन कॉलेजांत असतांना ७-८ इंग्रजी कविता दत्तांनीं लिहिल्या व पुढे दोन लिहिल्या. या कविता पोपच्या धर्तीवर असून Liberty, Love, A Stormy day, Epitaph, वगैरे निरनिराळ्या विषयांवर आहेत; यांत काव्य नाहीं. ही

इंग्रजींत पद्यरचना करण्याची कसरत आहे. भाषेवरून दत्तांच्या इंग्रजी वाचनाची कल्पना होते. याप्रमाणे हा मुंबईतील ३-४ वर्षांचा काळ संपला, व पुढें मुंबईस शिकण्याचें सोडून देऊन दत्त नगरास गेले. या वेळीं इंटरमीजिएटपर्यंतचा अभ्यास झाला होता. पुढील शिक्षणासाठीं कलकत्ता युनिव्हर्सिटींत जाण्याचा दत्तांचा व त्यांच्या एका स्नेह्याचा विचार ठरला होता. त्या वेळीं मुंबईची इंटर नापास झालेल्या विद्यार्थ्यांचा कलकत्ता युनिव्हर्सिटीच्या बी. ए. च्या वर्गांत शिरकाव होई असें सांगतात. बी. ए. च्या पूर्वी कलकत्त्यास फक्त एफ्. ए. ची परीक्षा आहे; परंतु मुंबईस प्रीव्हियस व इंटर या दोन परीक्षा द्याव्या लागत; तेव्हां मुंबईची प्रीव्हियस एफ्. ए. च्या बरोबरीची समजली जाऊन मुंबईच्या विद्यार्थ्यांना अशी सवलत मिळत असावी. या सवलतीचा फायदा दत्तांनीं १८९५ सालीं घेतला नाहीं. ह्या सालभर व ९६ चे ६-८ महिने ते घरींच होते.

भावनाप्रधान माणसांच्या आयुष्यांत कधीं ना कधीं असा काळ प्राप्त होतो कीं, जेव्हा जगाच्या व आपल्या सद्यःस्थिती-बद्दल असंतोष वाटून, तिच्याशीं व्यवहारी जनांच्या सल्ल्याप्रमाणें तडजोड करण्यास तयार न होतां ते आजन्म त्या पिंजऱ्याशीं झगडत राहतात, किंवा तितकी ताकद नसल्यामुळें त्या पिंजऱ्या-कडे तिरस्कारानें पाहात मान पोटांत घेऊन कोपऱ्यात बसतात, किंवा डोकें पिंजऱ्यावर आपटून मरण पत्करतात. या काळांत साशंकवृत्ति प्रबल होऊन ईश्वराचें अस्तित्व मानवी बुद्धीस पटत नाहीं, जगांत कांहीं चांगुलपणा असेल असें वाटत नाहीं, व जगण्यात कांहीं मौज असेल, कांहीं हेतु असेल अशी श्रद्धा मनांत बाणत नाहीं. या कालाच्या भेसूर छायेखालीं गटेचा

प्रेमास मुकलेला वेर्टर जगांत प्रेम नाहीं म्हणून पिस्तुल छातींत मारून जगाची रजा घेतो; जगाच्या कृत्रिम व दिखाऊ सुधारणेनें बिथरलेले रूसो व कार्लाइल तिच्याशीं आजन्म झगडतात; स्वसुखास आंचवल्यामुळे जगापुढे मारक्या बैलाप्रमाणें पाहणारा बायरन याच Storm and Stress च्या काळांत ग्रीसला स्वातंत्र्याचे पोवाडे म्हणून दाखवितो व ते म्हणत म्हणत निघून जातो.

असा Storm and Stress चा काळ दत्तांच्या आयुष्यांत डोकावूं लागला होता. कालिदास, भवभूति, शेले यांच्या काव्य-परिचयानें सुभग शृंगारांत मुरून गेलेले व त्यामुळें काव्यपर जीवनाविषयीं लोलुप झालेले दत्त वस्तुस्थितीची कविसृष्टीशीं तुलना करूं लागले, व तुलनेनंतर दोघींत महदंतर आहे असे आढळून आल्यावर विपण्ण झाले. काव्यसृष्टीत परिचित झालेले स्वातंत्र्य व खऱ्या सृष्टींत दिसणारे पारतंत्र्य या वैषम्यानें ते शोकाकुल झाले. माझी आई लग्न झाल्यावर थोडेंबहुत लिहिणें-वाचणें शिकली होती, व वास्तविक पाहतां विद्येनें आमच्यापुढें गेलेल्या जातींतहि त्या वेळीं स्त्रियांच्या शिक्षणाची मजल फार पुढे जात नसे. तथापि आपल्या तुटपुंज्या बौद्धिक सामग्रीने दत्तांच्या तीव्र व वाढत्या बौद्धिक व काव्यपर आकांक्षा पुरविण्यास आई असमर्थ होती. तिला बापडीला 'आविवाहसमयात् गृहे वने'चें किंवा शेलेच्या सेरिनेडचे काय मर्म समजणार? या असदृश मनो-धर्मामुळे व वृत्तिविरोधामुळें दत्तांचें मन वास्तविकांतून उडून जाऊन काल्पनिकांत वावरूं लागलें. प्रीतीच्या कविता हाडा-मांसाच्या 'हृदयशारदे'वर व्हावयाच्या त्या अदृश्य व भावरूपिणी अशा कवितादेवीवर झाल्या. 'बघसी अंत किती राजसे' किंवा

'स्वप्नभेट' या कविता एखाद्या काल्पनिक प्रणयिनीला उद्देशून असतील असे प्रथम खरे वाटत नाहीं, इतका त्यांच्यांत वास्तविक प्रेमाचा जिव्हाळा आहे. ही विषण्ण वृत्ति दत्तांच्या काव्यांत मधून मधून दिसून येते. दत्तांना शृंगारापेक्षां करुणरसच जास्ती साधला. यामुळेंच त्यांना भवभूति कालिदासापेक्षां अधिक आवडे व उत्तरराम वेड लावी. माझे एक कविमित्र एकदां म्हणाले, 'दत्तांच्या परमानंदाच्या गायनाच्या लकेरींतसुद्धां एखादा अस्पष्ट आर्त रव ऐकूं येतो.' खरे आहे. करुणरसाची उत्कटता, कातरता, कोमलता या छटा दाखविण्यास दत्तांचा अवतार झाला होता. करुणरसाच्या काव्यास साथ देण्यासच जणुं काय दत्तांची सतार अत्यंत नाजुक भावांनीं कंपायमान होणाऱ्या दत्तांच्या संवेदनाकुल मनाप्रमाणे अत्यंत नाजुक स्पर्शानें थरथरणाऱ्या तारांमधून मूक वेदनांचें अभिनव व गूढ स्पुंदन हवेत सोडीत असे. करुणरसाकडे दत्ताचा स्वाभाविकच ओढा होता, व आयुष्यांतील विविध अनुभवांनीं तो त्यांच्या मनांत अगदीं मुरून गेला. करुणाची त्यांच्या सर्व काव्यावर छाया पडली आहे अशी अर्थात् स्थिति नाहीं. नाहीं तर त्यांच्या काव्यांत जो प्रसाद व जे वैचित्र्य आढळून येते, ते आले नसते त्यांच्या वृत्तींत तो भिनला होता व म्हणून अवसर मिळतांच तो डोकें वर काढी. 'निज नीज माझ्या बाळा' व 'एका दुष्काळपीडितास', आणि 'मेनका शकुंतलेस काय म्हणते' या काव्यांत उदात्त करुणरस चमकतो. 'सरत्या वर्षास', 'नवें पान उलटले' वगैरे काव्यांत आयुष्याची क्षणभंगुरता व जगाची अशाश्वत स्थिति या विचारांनी मन उदास होतें. आकाशांत उडणाऱ्या घारीमध्ये कोमल करुण आहे. पौर्णिमेच्या चांदण्यांत

‘ झुलत्या पुलावर ’ आनंदाच्या जल्लोषांत बेहोष असतानाहि दत्तांना ‘ जेथे असली श्रेष्ठ मंडळी, तिथेंच गरिबा जागा दिघली ॥ ’ अशी आपल्या स्थितीची आठवण होते. कवितेच्या शेवटील ‘ वारंवार ! कोठुनी असें दिसणार ॥ ’ या दोन लहान ओळींत करुणरसाचा समुद्र भरला आहे. शेलेच्या तत्त्वाप्रमाणे Saddest thought प्रकट करणाऱ्या या कवितांमुळेच दत्त महाराष्ट्रास प्रिय झाले म्हणावयाचे.

पण दत्त तरुण होते. त्यांच्या अंगांत गरम रक्त खेळत होते. ते गर्भश्रीमंत होते, विलासी होते. करुणरसाचीं गाणीं गाण्यांतच त्याना इतिकर्तव्यता वाटली नाहीं. सृष्टीच्या विविध वस्तूंपासून त्याना सुख वाटे. जनसमाजांतील अनेक व्यक्ति अनेक प्रसंगीं त्यांना आनद देत. गायनवादनाचा त्याच्या मनावर सुखकर परिणाम घडे. प्रेमळ व आनदी स्वभाव त्यांना जगांत ‘ जा, फीर व सुखी हो ’ असें म्हणे. जगाचा बाग झेलमच्या कांठचा गुलाबी गालिचा नसल्यास, त्यांत निदान जागोजाग काटे खास नाहींत असे त्यांना वाटे. आनंदांत असताना ते जगाला दोन्ही हातांनीं कवटाळूं पाहात व या वेळीं आनंदी कविता उत्पन्न होत. हा आनंद त्याच्या बऱ्याच कवितात भरला आहे. कदाचित् पुढे हा आनंद वाढला असता विषण्णता व आनद हे विरोधी भाव एकत्र कसे, असें कोणी विचारील. विरोध म्हणा, विरोधाभास म्हणा, खरी स्थिति ही आहे. जगाशीं खरी सहानुभूति असल्यास त्याच्या सुखाबरोबर हंसावे लागते व दुःखाबरोबर रडावें लागतें. असंख्य विषम वस्तूंचें एकीकरण म्हणजे आमचें जग, व असंख्य विषम भावांचें एकीकरण म्हणजे

आमचें मन; आणि या विषम द्वंद्वांचें एकीकरण करणारे को
तर आमचे कविराज. असो.

आपल्या वैयक्तिक जीवनाच्या व मनोभावनांच्या बुरख्यांतू
दत्तांनीं त्या वेळच्या आपल्या मातृभूमीच्या स्थितीकडे पाहि
व ते अधिक विषाद पावले. विक्रमादित्याच्या भारतवर्षा
शिवरायाच्या महाराष्ट्राने दास्यांत लाजिरवाणी जिनगा
घालवावी हे त्यांस दुस्सह झाले, व वीररसापेक्षां करुणर
जिव्हाळ्याचा असल्यामुळें पूर्वेतिहासांतील मर्दुमकीचे पोवा
गाण्याऐवजीं दत्तांनीं सांप्रतच्या परवशतेच्या दुःखाने विव्ह
झालेल्या मनाने भावगीते गायिलीं. 'मनोरंजना'नें दिवाळ
करितां कवितेला बोलाविले असतां दत्त तिला म्हणतात, "
जा बापडी! भावाबरोबर सण साजरा कर. मला–मला स
कसचा? 'वसे भीषण अंधार जरि मनांत! काय दीपा लावुन
मग जनांत? देश बुडला दुःखांत आपुला गे। कसा उत्स
मग गोड मना लागे!...जधीं होइल जन्मभू पुण्यशाली
तदा माझी गे समज ती दिवाळी!'" सुंदर 'विहंग
हातांत पकडला असता त्याला ते 'तुला सुंदर पिंजरा आणीन
गोड गोड खाण्यास देईन' वगैरे सांगून प्रसन्न करूं पाहतात
उलट तो पक्षी घाबरून 'दीनवाणी' होतो. तात्काळ ख
कारण ओळखून दत्त त्याला सोडतात व म्हणतात, "ज
बाचा! 'पारतंत्र्याचें दुःख मला ठावें। मींच तुजला पंज
कसे न्यावें!'" 'वर्षप्रतिपदे'ला विक्रमाची आठवण होऊन
त्याला उद्देशून म्हणतात, "राग सोड विक्रमा! येइ रे डोळे व
मिटले। हतभागी तव देश बुडाला हाय! कसे झालें ॥ येशि
जेव्हां देशरक्षणा तोच सुदिन मजला! तीच खरी प्रातिपदा

तोच सण सुवर्णभूमीला ॥ ” ‘ स्वामी श्रीशिवभूपती झगडले ज्याच्यापुढे आपले । बाजीही पडला, रणीं निज तनू तानाजिनें वाहिले ॥ बाजीरावहि विप्र, क्षत्रिय परी झाला जयाच्या बळे ’ असा जो प्रभावशाली ‘ भगवा झेंडा ’ तो आतां कोठे आहे — असें म्हणून ‘ हा, हा ! क्षात्रिय मी असून असु हे त्यावीण कां ठेविले ॥ ’ असा दत्त शोक करितात. ‘ श्रीशिवछत्रपती ’मध्यें शिवरायाची नरसिंहावताराशीं सुंदर तुलना आहे. ‘ स्वतंत्रतेस ’मध्यें ‘ कोंडोनी अपकीर्ति होइ न तुझी सत्कीर्ति होते परी । दंडोनी दुबळी नव्हेच उलटी होशी बलाढ्या खरी ॥ ’ असे स्तुतिस्तोत्र गाऊन शेवटीं ‘ ज्यांना त्वद्गुण ठाउके निजगृहीं त्वद्भक्त जे गाजती। येथें तेच तुझ्या वधार्थ उठती ही नीति गे कोणती ? ’ अशी जातां जातां सूर्य कधीं न मावळणाऱ्या राज्याचीं सूत्रे हालविणाऱ्यांची संभावना केली आहे. या उद्वेगजन्य कवितांच्या साह्याने दत्तांची मातृभूमीविषयींची तळमळ दाखविण्याचा प्रयत्न केला आहे.

परंतु तो १८९४-९५ चा काळ दत्तांना निव्वळ कविता लिहून स्वस्थ बसूं देईल असा नव्हता. पुण्याहून नवजीवनाचा एक प्रवाह सुरू झाला होता, व साऱ्या महाराष्ट्राने त्यापुढे मान वांकविली होती. गणपति व शिवाजी-उत्सवांसारख्या सामाजिक व राष्ट्रीय जीवनाची ज्योत जागती करणाऱ्या संस्था एकामागून एक अस्तित्वांत आल्या, व खालीं मान घालून बसलेला महाराष्ट्र ‘ शिवाजीमहाराजकी जय ’ म्हणत उत्साहानें रस्त्यांतून नाचूं लागला. या पुण्याच्या जयघोषानें नगरास भगव्या झेंड्याकरितां शोक करीत बसलेल्या दत्तांची मान वर झाली व ते उभे राहिले. प्रथम गणपतीचा उत्सव आला. दत्तांनीं दीर्घ प्रयत्नांनीं नगरच्या

तरुण पिढींत हुरूप आणला व उत्सव साजरा केला. पुण्यास किंवा कोठेंहि जितके मेळे झाले नसतील इतके नगरास झाले. त्या मेळयांत असलेल्या कांहीं मंडळींनीं परवां नगरास मला नगरच्या मेळयांची संख्या शंभरावर होती असे निश्चयपूर्वक सांगितलें, तेव्हां तें खरेंच वाटेना. या मेळयांना दत्तांनींच पदें करून दिलीं होतीं. हीं पदे दोन लहानशा पुस्तकांत दत्तानीं 'एक अहमदनगरस्थ' या सहीने छापलीं होतीं. हीं पदे नगरास फार लोकप्रिय झालीं, व बरींच वर्षें म्हटलीं जात होतीं. अजूनहि घाणेरड्या व कुचकया पदांऐवजीं यांचा उपयोग झाल्यास मेळ्यांची बदनामी होणार नाहीं. मेळयांतील मंडळींस—यांत लहानथोर सारेच होते—निरनिराळया प्रकारचे वेष देण्यांत आले होते. शेवटच्या दिवशीं सर्व मेळे आमच्या वाड्यासमोर जमून एक प्रचंड मिरवणूक निघे याप्रमाणे हातीं घेतलेलें काम दत्तांनीं यशस्वी केलें. मेळयांतील पदे या पुस्तकांत घेतलीं नसल्यामुळें एक खालीं देतों. त्या वेळीं हिंदुमुसलमानांचे वैमनस्य होते, व कदाचित् गणपतीच्या उत्सवाचा जन्मीह त्यामुळे झाला असेल. या वैमनस्याबद्दल वाईट वाटून दत्त गातात,—

'अहो आर्यभूमिवासी!'
'विनंति ही तुम्हासी,'
'त्यागोनि मत्सरासी'
'स्वदेशहित करा.'
'उकरोनि कलह खोटा'
'सकलासि होय तोटा'
'एकीस घात मोठा'
'झाला पहा किती!'

'अहो ! हिंदुमुसलमान'
'तुम्ही बधुच्या समान'
'प्रेमें सदा वसून'
'वस्त्रे स्वदेशि घ्या.'

एकेश्वरी पंथांत वाढलेले दत्त गणपतीच्या उत्सवांत पुढारी कसे झाले? उत्तर सोपे आहे. त्यांना उत्सवाच्या धार्मिक बाजूशीं कर्तव्य नव्हतें. हा उत्सव म्हणजे समाजांत जागृति व एकी घडवून आणणारी संस्था हीच दत्ताची दृष्टि होती. शिवाय या उत्सवास धार्मिक स्वरूप कधीं असल्यास न कळे, परंतु याची सामाजिक व राजकीय बाजूच महाराष्ट्रापुढे प्रामुख्याने आहे, व माझ्या मते त्यात वावगे असे कांहींच नाहीं. आतां खोल पाण्यांत शिरले तर समाजसेवा किंवा राजकारण हीं धर्माचींच अंगे आहेत, ही गोष्ट निराळी.

गणपतीच्या उत्सवाच्या सुमारास किंवा कदाचित् नंतर स्वदेशीची लाट नगरास आली. कदाचित् ती तेथेंच उगम पावली असेल

या वेळीं आमच्या वाड्याजवळ परदेशी कपड्यांची मोठी होळी करण्यांत आली. यांत दत्तांचें अंग होतेच. ते प्रमुख होते किंवा नाहीं याविषयीं मला माहिती नाहीं.

यानंतर शिवरायांचा उत्सव आला. दत्तांनीं अपूर्व उत्साहानें तो साजरा केला. त्यांचे या वेळचे एक मित्र व या चळवळींतील जोडीदार आणि 'तुकाराम' प्रेसचे मालक रा. बाबासाहेब साळुंखे यांच्या घरासमोर मंडप उभारण्यांत आला, व व्याख्यानमाला झाली. याप्रमाणे आपल्यापरीनें दत्तांनीं सार्वजनिक चळवळीला हातभार लाविला. या सुमारास ते नगरच्या

"तुकाराम" वर्तमानपत्रांतून ऐतिहासिक, सामाजिक व राजकीय लेखहि लिहीत असत. 'शिवाजीमहाराजांनीं खरोखरीच अफझुलखानाचा खून केला काय' या विषयावर त्यांचा एक लेख होता म्हणतात. या सर्वांना सांभाळून वादनकलेचा त्यांचा अभ्यास चाललाच होता. या वर्ष दीड वर्षांत काव्यरचना फारच थोडी झाली. वहींत अवघ्या ३-४ कविता सांपडतात. या कवितांत भाषा व विचार या दोन्ही बाजूंनीं बरीच सुधारणा आहे. परंतु खऱ्या कवितांना अद्यापिहि आरंभ झाला नव्हता, व तो या धामधुमीच्या ठिकाणीं व काळीं व्हावयाचा नव्हता.

या सुमारासच दत्ताचा व रेव्हरंड टिळकांचा परिचय झाला. या वेळीं नांवाजलेले व उच्च प्रतीचे कवि अशी टिळकांची ख्याति होती. उभयतांच्या वयांत बरेच अंतर होतें; तथापि रसज्ञता व समव्यवसाय या योगानें त्यांना 'उपचाराची पीडा' झाली नाहीं, व लवकरच त्यांचा फार जिव्हाळयाचा स्नेहसंबंध झाला. टिळक आमच्या घरीं नेहमीं येत, व माझी आजी त्यांना फार प्रेमानें वागवी. दिवाळीला स्नानास व फराळास टिळक आमच्या घरीं असायचेच. टिळकांच्या साहचर्यामुळें दत्ताची काव्यदृष्टि विस्तृत झाली असल्याचा संभव आहे. टिळकांच्या उदाहरणानेच कदाचित् लहान मुलांमुलींवरचीं साधीं व प्रेमळ गाणीं दत्त लिहूं लागले असतील. टिळकांचा 'बालबोधमेवा' या ख्रिस्ती मासिकाशीं संबंध होता. त्यांच्या आग्रहावरून दत्त या मासिकास कविता देऊं लागले. त्यांची 'ताई गुणाची माझी छकुली' ही कविता हें मासिक परवां बंद पडेपर्यंत प्रत्येक अंकांत येत असे. ती ख्रिस्ती समाजांत इतकी लोकप्रिय

झाली कीं, घरोघर मुलें ती म्हणत असत. टिळक हे दत्ताचे पहिले कविमित्र. दुसरे व शेवटचे चंद्रशेखर. या उभयतां-खेरीज इतर कोणा कवीची व दत्तांची ओळख झाली नाहीं. दत्तांच्या निधनानें टिळकांना फार दुःख झालें व तें त्यांचें स्वतःचे निधन होईपर्यंत टिकलें. 'बालबोधमेव्या'त 'मुलांनो! दत्त दूर गेला' व 'सुविचारसमागमा'त त्याच धर्तीवर दुसरी कविता लिहून टिळकांनी दत्ताविषयीं आपला स्नेह व्यक्त केला. उभयतांच्या वडिलांच्या स्नेहाची परंपरा चालविण्यास रा. दत्तोपंत टिळक तयार झाले व आईनें या स्नेहावर आपला वरदहस्त ठेवला, हे मी माझें भाग्य समजतो.

१८९६ च्या उन्हाळयानंतर दत्त इंदुरास शिक्षणासाठीं गेले. कलकत्ता युनिव्हर्सिटीच्या हद्दींत इंदूर हेच जवळचे ठिकाण होतें; शिवाय रे. स्मिथसाहेबांची इच्छा दत्तांनीं इंदुरासच मिशन कॉलेजमध्ये (हल्लींचे ख्रिश्चन कॉलेज) जावें अशी होती. १८९६ सालीं उन्हाळयानंतर दत्त बी. ए. च्या वर्गांत दाखल झाले. १८९८ सालच्या आरंभीं बी. ए. ची परीक्षा देईपावेतों ते इंदुरास होते. येथें त्यांचें कॉलेजांत जाणें नियमित असे, व अभ्यासहि त्यांनीं झटून केला. येथील प्रोफेसरांची त्यांनीं आपल्या हुशारीनें व अभ्यासानें मर्जी संपादन केली. इंदुरास ते कांहीं दिवस जुन्या तोफखान्यांत, त्यानंतर सराफ्यांत रा. नारायणराव खुराटे या स्नेह्यांच्या घरीं, व पुढे डॉ. सुंदराबाई जाधव यांच्याकडे असे राहिले शेवटीं ते छावणींत राहत. इंदुरास त्यांचे रा. ब. माधवरावसाहेब किबे, जनरल गोविंदराव मतकर व रा. खुराटे हे स्नेही झाले

इंदूरला दत्तांचें जाणें सर्व बाजूंनीं हितावह झालें. मुंबईच्या

कोलाहलापेक्षां व नगरच्या १-२ वर्षांच्या धामधुमीपेक्षां इंदूरच्या शांत वातावरणाने त्यांच्या क्षुब्ध मनास समधान वाटले. इंदूरच्या जनसमाजाची साधी व अकृत्रिम राहणी आणि दिनचर्या यांच्या अनुभवाने त्याच्या मनोवृत्तींत स्थैर्य आलें. मुंबईस मित्रमंडळींचीं गप्पाष्टकें व इतर व्यवसाय अभ्यासाच्या व काव्यरचनेच्या डोंगरासारखे आड येत. तीच स्थिति नगरची. तेथे त्याचा जन्म गेलेला, अनेक ओळखी झालेल्या, व अनेक गोष्टींकडे दीर्घ परिचयामुळे मनाचा ओढा. असा कोणताच प्रकार इंदुरास नव्हता. अपरिचित व लांबचे ठिकाण, स्नेही नाहींतच, ओळखीची माणसेहि कमी. अशा परिस्थितींत अभ्यास व काव्यरचना हींच काळ घालविण्याचीं साधने झालीं. ही स्थिति मला बायरनसारखी दिसते. पत्नीनें त्याग केल्यामुळे व पुढे समाजानें बहिष्कृत केल्यामुळे निरुपायानें लंडनच्या चैनीच्या आयुष्याचा त्याग करून त्यास स्विट्झरलंड व इटलीचा आसरा घ्यावा लागला, तेव्हाच त्याच्या सरस काव्यरचनेस आरंभ झाला. याचप्रमाणे गडबडीच्या बहिर्मुख आयुष्यास रजा दिल्या-बरोबर दत्तांच्या लेखणींतून सुंदर काव्यरत्नें उतरूं लागलीं. प्रस्तुत पुस्तकांत कविताखाली स्थलकालाचा निर्देश केला आहे; त्यावरून दिसून येईल कीं, जवळजवळ सर्व सुंदर कविता दत्तांनीं या १-१॥ वर्षांत इंदुरास लिहिल्या आहेत या इंदूरच्या कवितांत व पूर्वीच्या कवितात फार फरक आहे. भाषासौंदर्य, अर्थगौरव, भावोत्कटता, स्वतःच्या बुद्धिवैभवास बळी न पडता प्रतिपाद्य विषयांस पोषक अशी कल्पनांची जोपासना, व हे सर्व सांभाळून प्रत्येक कवितेंत साधलेला किंवा खरे म्हणावयाचे म्हणजे आपोआप प्राप्त झालेला प्रसाद हे गुण इंदूरच्या कवितांत

व्यक्त झाले आहेत. जगाविषयीं तटस्थपणा न वाटता तद्विषयक सहानुभूतीची वाढ झाली आहे, व झोपडींतील गरीब आई-बरोबर व दुष्काळांत उपाशीं मेलेल्या गरीब जीवाबरोबर तादात्म्य होण्याइतकी स्थिति येऊन अगांत मुरलेला करुणरस अद्वितीय कवितावाटें थराखून बाहेर पडला आहे. कालिदास-भवभूतींच्या वाचनाचा पहिला परिणाम वुइल्सन कॉलेजांत उत्तान शृंगाराचे हलक्या दर्जाचे चुटके लिहिण्यांत झाला होता. इंदुरास ह्या वृत्तीचें दमन होऊन काव्यांत अभिनव व सरस-रमणीय कल्पनांचा बगीचा पसरला गेला व मार्मिक शृंगार त्यातील मुग्धकलिकांचीं नाजूक चुंबनें घेऊं लागला. सृष्टि आपल्या बहुविध रूपांत, प्रकाशछायेत, जलाच्या चंचल तरंगात, फुलाच्या अस्फुट विकसनांत, कोकिलेच्या शाश्वत गायन-माधुरींत, वायु आपल्या गूढ गुंजनात व चंद्र शीतल व उन्मादक कौमुदींत रगून दत्ताना भासमान झाला व दत्त सृष्टीशीं एकजीव होऊन अमूर्त आनंदाचा लाभ घेऊ लागले. हीं दीड वर्षं चटकन् संपलीं. हीं कधींच संपलीं नसतीं, निदान जरा ताणलीं गेलीं असतीं, तर महाराष्ट्र काव्यवाङ्मयात काय मौज झाली असती ! पण तें देवाच्या मनांत नव्हतें. आणखी तसे पाहिले तर वर्षा-दीड वर्षांत अशी अपूर्व काव्यसृष्टि निर्माण व्हावी व आमचा बुलबुल आम्ही आ वासून पाहत असता भुर्रकन् निघून जावा यात काय मौज नाही ? समाधान नाहीं ?

इंदूरच्या शात जीवनक्रमाचा परिणाम दत्तांच्या वाचनावरहि झाला. काव्यवाङ्मयाचें वाचन सुरू असेच, परतु तत्त्वज्ञान व धार्मिक ग्रंथांच्या वाचनाची त्यांना येथें आवड उत्पन्न झाली. या वाचनाच्या कामीं त्याना मदत देणारे त्याचे इंग्रजी व

तत्त्वज्ञानाचे प्रोफेसर अद्यापि त्याच जागेवर आहेत. ते पत्रात मला लिहितात : “ घाटे इंग्लिश वाङ्मयाचीं व धर्मपर पुस्तकें जास्ती वाचीत. विशेषतः माझ्याकडून ते ख्रिस्ती धर्माचीं पुस्तकें नेत असत. हिंदु धर्म व ख्रिस्ती धर्म यातील साधर्म्य शोधून काढण्याचा त्यांचा हेतु असे. त्यांना मित्र फार नव्हते. ते इंग्रजी लिहिण्यांत फार तरबेज होते, व त्यांचे संस्कृत फारच चांगले होते. ते फार थोडें बोलत व वर्गांत नियमाने येत. ते नेहमीं उत्साही होते. वादविवादांत त्यांना गोडी नव्हती. (He was always enthusiastic but not debative.) ख्रिस्ती धर्माविषयीं त्यांचीं मतें फार उदार असत ” याप्रमाणे मीं लिहून पाठविलेल्या कांहीं प्रश्नांची प्रोफेसरसाहेबांनीं उत्तरें कळविलीं आहेत. या उत्तरांत ख्रिस्ती धर्मपुस्तकांचा व धर्माचा उल्लेख आला आहे, तेव्हां बऱ्याच वेळां मागे ओढून धरलेल्या एका प्रश्नाचा येथें विचार करितो. दत्तांचे इंग्रजी सर्व शिक्षण ख्रिस्ती मिशनऱ्यांच्या संस्थांत झाले; दत्ताना ख्रिस्ती अमेरिकन स्त्री-पुरुषांचा सहवास बराच घडला; बायबलचा त्यांचा लहान-पणापासूनचा परिचय व रे. स्मिथसाहेबांचें व त्यांच्या पत्नींचें त्याच्यावर फार वजन. मग दत्त ख्रिस्ती कां झाले नाहींत ? रे. स्मिथसाहेब मला सांगतात : ‘ ते अंतःकरणाने ख्रिस्ती होते. ते रोज प्रार्थना करीत.’ प्रार्थना करणे हा ख्रिस्ती धर्माचा विशेष नाहीं. दत्ताच्या घरीं त्यांच्या लहानपणींसुद्धा प्रार्थना होत असे. दत्तांना भगवान ख्रिस्ताच्या व्यक्तित्वाबद्दल व उपदेशाबद्दल आदर वाटत होता हे सत्य आहे मोकळ्या मनाने जगांतील निरनिराळ्या महात्म्यांच्या उपदेशाचा अभ्यास करणे हें जिज्ञासु बुद्धीचें लक्षण आहे, व सध्यांच्या आम्हां हिंदूंच्या दोन पिढ्यांत ते

ून येते. याचा दुसरा अर्थ कां घ्यावा? भगवान् ख्रिस्ताच्या
देशाप्रमाणे वागण्यास बाह्य संस्कार अवश्य का वाटावे? हा
देश आमच्या धर्माच्या विरुद्ध तरी आहे का? जर नसेल तर
ारों वर्षांची आमची आत्मिक, नैतिक, मानसिक व विशेषतः
द्धिक परंपरा सोडून आम्हीं आमच्या लोकांना परके कां व्हावे?
र्माबद्दल आदर असणे हे इष्ट आहे, पण त्याचा अर्थ स्वधर्म-
रेचा त्याग नव्हे. दत्तांना ख्रिस्ताच्याविषयीं श्रद्धा होती, परंतु
र्माविषयीं अनास्था नव्हती; हेच उत्तर ते ख्रिस्ती कां
ले नाहींत या प्रश्नाचें आहे हिंदु धर्मात राहून डोंगरावरील
येक उपदेश त्यांना आचरता येत होता. वस्तुस्थिति अशी
ी कीं, दत्तांच्या मनांत धर्मजिज्ञासा होती. परंतु त्या अल्प-
ांत त्यांचीं मते तयार झालीं नव्हतीं खुद्द त्यांचे इंदूरचे
स्ती प्रोफेसर सांगतात, ते ख्रिस्ती धर्माचीं पुस्तकें वाचीत,
ते अन्य धर्मग्रंथांशीं तुलना करण्यासाठींच. याच हेतूनें
ह्मसमाजाचीं पुस्तकेंहि त्यानीं वाचलीं.

प्रार्थनासमाजावर त्यांची किती श्रद्धा होती हे समजण्यास मार्ग
हीं. त्याचा त्यानी त्याग केला नाहीं, यावरून काहींच सिद्ध
ा नाहीं. कदाचित् जुन्या पिढीच्या विरोधास हिमतीनें टक्कर
ाऱ्या या चिमुकल्या संप्रदायाबद्दल त्यांना प्रेम वाटत असेल.
दत्त इंदूर सोडल्यावर नगरास फार दिवस न राहतां बडोद्यास
. यापूर्वीहि बडोद्यास ते मधून मधून जात असत. बडोद्यास
वेळीं मराठा ज्ञातीचे कैवारी दिवाणबहादूर धामणस्कर दिवाण
ो. यांच्या अमदानींत बऱ्याच मराठे तरुणांना जागा मिळाल्या.
चा व आजोबांचा स्नेह होता; यामुळे नगरास वेळ न
डतां बडोद्यास जाऊन दिवाणबहादुरांची दत्तानी गाठ घ्यावी

व त्यांच्यातर्फे श्रीमन्महाराजांना भेटावें व नोकरीचें जुळवावें, या इराद्यानें आजोबांनीं दत्तांना बडोद्यास पाठविलें व मागून आपण स्वतः गेले. हे १८९८ च्या उन्हाळ्याच्या सुमारास असावें. बडोद्यास दत्तांच्या नोकरीचें संधान लवकर जुळेना. शेवटीं महाराजांची भेट झाली व त्यांनीं आश्वासनहि दिलें. पण हुकूम मिळेना. दत्तांना त्याची विशेष परवा नव्हती. बडोद्यास त्यांचा व सयाजीविजय छापखान्याचे मालक रा. दामोदरशेट यदे यांचा स्नेह झाला व दत्त आवडीनें सयाजीविजय साप्ताहिकांत वारंवार लेख लिहूं लागले. छापखान्यांत त्यांची व विद्वन्मणि रा. शंकर मोरो रानडे यांची ओळख झाली व त्यांच्याकडेहि बसणें-उठणें होऊं लागलें. याच वेळेस दत्तांच्या आयुष्यांतील महत्त्वाची गोष्ट घडली. त्यांचा व कविवर चंद्रशेखर यांचा स्नेह जुळला. स्नेहसंबंध घडल्यावर दत्तांच्या मृत्यूपर्यंत हे कविद्वय रात्रंदिवस एकत्र असे. त्यांचें परस्परांचें भावाभावाप्रमाणें प्रेम असे, व जातिभेद व मतभेद यांची छाया त्यांच्या स्नेहाआड कधींच आली नाहीं. या उभयतांनीं रात्रींबेरात्रीं हिंडून सृष्टीच्या सुप्त स्थितीचा अनुभव घेतला. जागरणें करून उंचावरून सूर्याचीं पहिलीं ताजीं किरणें ताजेपणांतच अंगावर घेतलीं. कमिटी बागेंत रात्रीच्या रात्री जागून काढल्या. 'लक्ष्मीविलासमंदिर–मनोरा' ही कविता याच स्थितींत झाली. ती वाचली असतां दत्तांचा सृष्टीशीं किती निकट परिचय होता हें दिसून येईल व त्याबरोबर कवितेंतील प्रसाद, समतोलपणा व भाषाप्रागल्भ्य हे गुणहि वाढत्या प्रमाणावर दिसून येतील.

या वेळीं पॅरिसचें भव्य प्रदर्शन भरणार होतें; वर्तमान-पत्रांतून याविषयीं चित्तवेधक बातम्या येऊं लागल्या. दत्तांना

पॅरिसला जाण्याची उत्सुकता लागली. आपल्या आर्य गायन-वादन-कलांचें तेथे प्रदर्शन करून त्या कलांविषयीं तिकडे जागृति उत्पन्न करावयाची हा त्यांचा हेतु होता. ते नांवाजलेल्या गवयांस व बजवय्यांस घेऊन जाणार होते. पण बडोद्याच्या सर्व अंगीकृत कार्याप्रमाणें हेहि असिद्ध राहिलें.

बडोद्यास दत्तांच्या फार कविता झाल्या नाहींत. तेथें गेल्यावर लवकरच ते किर्लोस्कर मंडळीसाठीं उत्तररामचरित मराठींत बसवूं लागले. यापूर्वी १८९५ सालीं नगरास किंवा पुढे इंदुरास श्रीमंत शिवाजीराव होळकरांच्या जाहिरातीप्रमाणे दत्तांनीं मेघदूतास नाट्यरूप दिलें होते अशी माहिती आहे. हे इंदूर दरबारांतून कदाचित् हरवलें असेल; कदाचित् अपूर्णच राहिलें असेल व पुढे हरवलें असेल. इतकें खरें कीं, हे मेघदूत सध्यां उपलब्ध नाहीं. असो. उत्तररामावर दत्त बरीच मेहनत घेत होते. या सुमारास नव्याण्णवाचा दुसरा प्लेग आला. लोक घरें सोडून जंगलांत गेले. चंद्रशेखर व त्यांचे वडील बंधु भीमनाथीं राहण्यास गेले. दत्त गांवांतच राहत असत. दिवसभर उत्तररामावर मेहनत घेऊन रात्रीं ते भीमनाथीं चंद्रशेखरांकडे जात व तेथे चंद्रशेखरांचे वडील बंधु रा. नारायणराव ऊर्फ नानासाहेब व हे उभयतां यांमध्ये लिहिलेल्या भागावर रात्रीच्या एक-दोन वाजेपर्यंत भवति न भवति होऊन दत्त परत चिऱ्हाडीं येत असत. असा क्रम बरेच दिवस चालला होता. तिसरा अंक अर्धा झाला त्या वेळीं मुळांतील सात अंकी नाटक प्रयोगास बोजड होईल, ते पांच अंकांत आटोपावें असा विचार मनांत येऊन दत्त काटछाट करूं लागले. या प्रयत्नांत तें नाटक तसेच अपूर्ण राहिले व पुढे दत्तांच्या मागें एकाच्या हातून

दुसऱ्याकडे असे फिरत असतां नाहींसें झाले. त्याचा कच्चा खर्डा मला दोन वर्षांपूर्वी ग्वाल्हेरीस उपलब्ध झाला.

उत्तररामचरिताचे रूपांतर चाललें असतां दत्ताचे मन अर्वाचीन कवींच्या काव्याच्या स्थितीकडे लागलें. परशुरामपंत-तात्यांनीं राम जोशीपर्यंतच्या कवींच्या निवडक कवितांचा संग्रह केला होता. तात्यांच्यानंतर १८१२ सालापुढच्या कवींचा परामर्श कोणींच घेतला नाहीं. आधुनिक कवींच्या चांगल्या कविता वर्तमानपत्रे व मासिके यांच्या रद्दींत पडून लुप्तप्राय झाल्या होत्या. यासाठीं तात्यांनीं जेथे मुक्काम केला होता तेथपासूनची कविपरंपरा विद्यमान कवींपर्यंत आणून ती महाराष्ट्रास सादर करण्याचा दत्तांनी संकल्प केला, व जाहिराती देऊन मृत व विद्यमान कवींच्या काव्याचे शोधन व संग्रह ते करूं लागले. हे काम त्यांच्या मृत्यूमुळे अपुरें राहिले. ते त्याचे स्नेही व सहकारी चंद्रशेखर यांनीं पुरें करून "अर्वाचीन कविता" या नांवानें प्रसिद्ध केले व आपल्या प्रिय मित्रास अर्पण केले.

उत्तररामाचें रूपांतर व अर्वाचीन कविताचा संग्रह चालला असतां प्लेगचा सपाटा चाललाच होता, पण तिकडे दत्तांचे पूर्ण दुर्लक्ष होतें. १८९९ च्या मार्च महिन्याच्या आरंभीं एके दिवशीं संध्याकाळीं बाहेरून फिरून बिऱ्हाडीं आल्यावर दत्ताना थंडी भरून आली व अंगांत ताप भरावयास सुरुवात झाली. रात्रीं १०५ डिग्रीच्यावर पारा चढला. मध्यंतरीं हे वर्तमान ऐकून रा. यदे, कातरणीकर, चद्रशेखर, वगैरे मंडळी धांवून आली व उपचारास सुरुवात झाली. बाळ वैद्य या नांवाच्या वैद्याचा इलाज सुरू झाला. दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं ताप थोडा उतरला परंतु दिवसभर अंगाची लाही होत होती. तिसऱ्या दिवशीं

आराम पडला. दत्त मित्रमंडळीबरोबर बोलत बसले, कॉफी प्याले. सर्वांना संकट टळले असे वाटून आनंद झाला. चौथा दिवस बरा गेला. दुपारीं मिलिटरी ऑफिसमध्ये सध्यां तुम्हांला जागा देण्यांत आली आहे असा सरकारी हुकूम आला. संध्याकाळ झाली. परत ताप चढूं लागला तो त्याने १०६ वी डिग्री गांठली. खाकेत दुखण्यास सुरुवात झाली. दत्तांची शुद्धि नाहींशी झाली. बाळ वैद्य दुखणे असाध्य आहे म्हणून घरीं गेले. मंडळींनीं डॉ. गझदर नांवाच्या डॉक्टरांना बोलाविले. त्यांनीं प्लेग केस आहे असे निदान केलें. अनेक उपचार झाले. अंगाची तळमळ व लाही असह्य होऊं लागली. मंडळी रडूं लागली. दत्तांना आपल्याला मरण येईल हे खरेंच वाटेना. शुद्धीवर आल्यावर तशा दुःखावेगांत ते जमलेल्या लोकाना धीर देऊं लागले, "अरे! असे वेड्यासारखे काय करितां? मी मरतोय थोडाच, उद्यां बघा बरे वाटेल." यदे, चंद्रशेखर, वगैरे स्नेह्यांनीं रात्र जागून काढली सकाळीं चिन्हें वाईट दिसूं लागलीं. नगरास 'ताबड-तोब या' अशी तार गेली डॉक्टरांची कमिटी झाली. आशा सुटत चालली. साडेदहा वाजता नानासाहेब गोऱ्हे कोर्टांत जातांना प्रकृति पाहण्यास आले. नानासाहेबांचें आज सत्तरा-जवळ वय आहे लोणावळ्यास स्नानसंध्या करीत ते कालव्यय करीत आहेत. बावीस वर्षापूर्वीच्या त्या मृत्युशय्येचे मजजवळ वर्णन करतांना त्यांच्या वृद्ध डोळ्यांत आंसवें आलीं. ते म्हणाले, "सर्व खोलीभर बिछाना केला होता व घाटे अंगाची सारखी आग होत असल्यामुळे बिछान्याभर सारखे गडबडां लोळत होते. त्यांचे मित्र कोपऱ्यात बसून मुकाट्याने हे शेवटचे दृश्य पाहात होते. मला पाहून दत्त मोठ्याने म्हणाले, 'नानासाहेब!

क्षमा करा. आपण आलांत व मी असा अस्ताव्यस्त पडलों आहे!'" इहलोकचा रामराम घेऊन एक पाऊल पैलथडीला टाकलेलें, अशा अवस्थेंत तो दत्तांचा हृदयद्रावक विनय पाहून इतका वेळ गप्प बसलेल्या मंडळीस आतां राहवेना. ते लहान मुलांप्रमाणें शोक करूं लागले. दत्तांनाहि आपला अंतकाळ जवळ आला असे वाटूं लागलें. या वेळीं आपल्या निराधार पत्नीचें किंवा मुलांचें पुढें कसें होईल हा विचार त्यांच्या मनांत आला नाहीं. त्यांनीं आपल्या अर्धमृत हाताने आपल्या कवितांची वही चंद्रशेखरांजवळ दिली व 'हिला सांभाळ' म्हणून प्राण सोडला. याप्रमाणें आपल्या अनुपम काव्यप्रतिभेने महाराष्ट्रास झुलवून माझे बाबा चोवीस वर्षांच्या आंत जगाचा निरोप घेऊन निघून गेले.

पुढे काय लिहूं? चरित्रनायक गेल्यावर चरित्र लिहावयाचे कोणाचे? नगरला दुसरी तार गेली–'सर्व आटोपलें!' आजोबा बातमी ऐकतांच गुढग्यांत मान घालून दिवसभर निःस्तब्ध व निःशब्द बसले. त्यांच्या डोळ्यांत अश्रु आले नाहींत. परंतु वृद्धावस्थेतील साऱ्या भावी आशांबरोबर आजोबांचे हृदय त्या दिवशीं खाक झाले. त्यानीं वकिली सोडली, देशांतर केलें व शेवटीं झुरत झुरत १९०४ सालीं देह टाकला.

आजीस मार्चच्या त्या १३ तारखेस ब्रह्म आठवलें. मोठ्या प्रयासाने वाढविलेलें तिचे मूल अवघ्या २-३ वर्षांत महाराष्ट्रास वेड लावून ताऱ्याप्रमाणें नाहींसें झाले; परंतु तिने धीर सोडला नाहीं. परत घाट्यांच्या घराण्यास पुढे आणीन या निश्चयानें ती १८ वर्षें जगली. तिनें आम्हांस पुढे आणण्यास दीर्घ प्रयत्न केले, अनेक संकटांना टक्कर दिली व १९१७ च्या फेब्रुआरीस

देह सोडला. तिला दुखणे आलेंच नाहीं. मृत्यूपूर्वी डॉक्टरनें तिला तपासलें तेव्हां तिच्या काळजाचा त्यांना पत्ता लागला नाहीं ! याप्रमाणे हजारांवर हुकमत चालवूं शकणारी माझी आजी अज्ञातावस्थेत व कष्टांत दिवस काढून दत्तांना भेटण्यास गेली.

माझी आई ? ज्या खोलींत तिनें बातमी ऐकली, त्याच खोलींतून वर्षा-दीड वर्षाने तिचे अस्थिपंजरमय प्रेत बाहेर निघाले ! दत्तांनीं आमच्या कुटुंबाची वाताहात केली.

दत्तांचा स्वभाव निगर्वी व प्रेमळ असे. त्यांच्याप्रमाणे थोड्याच कवींनीं आपल्या प्रेमळ स्वभावाबद्दल आस्था वाटून इतके दिवस शोक करणारा मित्रसमूह मागें ठेवला असेल. तथापि त्यांना आपल्या काव्यांचा अभिमान वाटे, व त्यांची कोणीं अवहेलना केलेली त्यांना खपत नसे. ते 'मनोरंजन'च्या व 'सुविचारसमागमा'च्या सुरुवातीपासून त्या मासिकांना कविता पाठवीत असत. 'काव्यरत्नावली'सहि त्यांनीं कांहीं कविता पाठविल्या. एकदां प. वा. मित्रांनीं एक कविता छापण्यास कांकूं केले किंवा कदाचित् विलंब लावला. दत्तांनीं 'मनोरंजना'स कविता पाठविणे बंद केले. मित्रांनीं बरेच प्रयत्न केले ; शेवटीं ते बडोद्यास आले होते तेव्हां प्रत्यक्ष भेटून त्यांनीं दत्तांचें मन वळविले, तेव्हां त्यांना 'दिवाळी' ही कविता मिळाली. 'देइं भाऊ ! रसिकता जी असेल' ही ओळ या संदर्भानें वाचावी.

दत्त निर्व्यसनी होते. मुंबईस कॉलरा झाला असतां डॉक्टर ब्रँडी देऊं लागला, तेव्हां दत्तांनीं 'प्राण गेला तरी बेहेत्तर पण दारूस शिवणार नाहीं' असे सांगितलें. पुढें ते विडी ओढूं लागले व शेवटीं शेवटीं विडी तोंडांत असल्याशिवाय काव्य-रचनेंत त्यांना मौज वाटेना. एकदां नगरास ते आपल्या

खोलींत विडी ओढीत बसले असतां अवचित आजी तेथें आली. आयत्या वेळीं दुसरा उपाय न सुचल्यामुळे त्या मातृभक्त व विनयशील पुत्रानें हाताच्या मुठींत ती जळती विडी दाबून ठेविली. मृत्युसमयींच्या त्यांच्या विनयशील वर्तनाचा उल्लेख मागें आला आहेच. आजोबा व आजी यांच्या देखत दत्तांनीं मला कधींच जवळ घेतलें नाहीं. दत्तांची राहणी फार झोकाची होती. ते नेहमीं उंची धोतरें वापरीत व आजचा सदरा किंवा शर्ट त्यांना उद्याला चालत नसे अत्तरांचा त्यांना शोक होता व उंची अत्तरें त्यांच्या संग्रहीं असत. त्यांच्या शृंगारप्रिय मनोवृत्तीस हे साजेसेंच होत !

दत्ताच्या काव्याविषयीं योग्य ठिकाणीं पर्यालोचन केले आहेच. कोणत्या कवींचा त्यांच्या मनावर व काव्यावर परिणाम झाला हाहि विचार झाला. परिस्थितीने त्याच्या चरित्राची व कवितेची कशी वाढ झाली हे दाखविण्याचाहि प्रयत्न केला. या बाह्य कारणांचा निर्देश झाला; आतां दत्तांची अंतर्वृत्ति कवितेकडे कशा प्रकारची होती, त्यांचा अर्वाचीन कवीमध्ये काय दर्जा आहे, हे सामान्य स्वरूपाचे प्रश्न राहिले. हे महत्त्वाचे आहेत व यांचा सांगोपांग विचार करणे म्हणजे या लांबलेल्या लेखाइतकाच दुसरा लेख लिहिणें होय. तें पुढे केव्हां तरी पाहूं. सध्यां थोडक्यांत कांहीं मुद्द्यांचा उल्लेख करितो.

दत्तांचा कवितेशीं कशा प्रकारचा संबध होता हें “ बघसी अंत किती राजसे ! ” या काव्यावरून दिसून येईल. सशरीर व सजीव प्रणयिनीवर जितके उत्कट प्रेम करावे तितकें दत्तांनीं कवितेवर केले. वरील कवितेतील प्रत्येक अक्षर सत्य आहे. त्यात ‘ कविसंकेत ’ नाहीं. कवितेसाठीं दत्त खरोखरच ‘ जनीं

वनीं स्मशानीं ' फिरले. काव्यस्फूर्ति झाल्यावर, काव्यविषयास अजाणपणें मनोमय आकार येत चालल्यावर, दत्तांचे शब्द साहजिकपणें त्याला बाहेर व्यक्त करीत. दत्तांनीं लिहिलेला शब्द परत खोडला नाहीं. त्यांच्या कविता प्रयत्नसिद्ध नव्हत्या; याचे कारण दत्त कवितेसाठीं कविता करीत होते. धर्म, समाज-सुधारणा किंवा राजकारण अशीं ध्येयें डोळ्यांपुढें ठेवून कविता-शक्तीस एक साधन मानून उपयुक्ततेच्या (Utility) मोहक रूपास बळी पडून त्यांनीं काव्यरचना केली नाहीं, हा त्यांच्या काव्याचा विशेष आहे. त्यांच्या कविता त्यांच्या हृदयांतील भावना दाखवितात; त्या वेळच्या स्थितीचा त्या इतिहास नाहींत. त्यांच्या भावना इतक्या तीव्र व खोल असत कीं, कवितेस त्या बुद्धीचें साधन होऊं देत नसत. दत्तामध्यें इतर काव्यगुण असोत वा नसोत, जळगांवच्या कविसंमेलनांत गुरुवर्य महाजनींनीं खऱ्या कवींचें लक्षण "केवळ समाधीची अवस्था" दाखविलें, त्या अवस्थेतच्च दत्तांच्या कविता जन्म पावल्या आहेत.

दत्तांचा आधुनिक कवींत दर्जा काय आहे, हा प्रश्न फसवा आहे व त्याचें उत्तर देण्याचा प्रयत्नहि करूं नये. कोण कवि कोणापेक्षां श्रेष्ठ आहे किंवा कनिष्ठ आहे हें जाणण्याची कसोटी काय? श्रेष्ठ काव्याची कसोटी (Criterion) काय? ती अद्यापि ब्रुक, अर्नाल्ड यासारख्या जगन्मान्य टीकाकारांना सांपडली नाहीं. काव्याचें ध्येय काव्यच आहे व कवि आंधळ्या भारद्वाजाप्रमाणें आपल्याभोंवतीं गातो, त्यामुळें प्रत्येक कवीचें काव्य प्रत्येक कवीसारखें असतें. मग सदभिरुचीचे सर्वमान्य कांहीं नियम वजा जातां तारतम्यभावास तराजू कोणती? आनंद हें काव्याचें साध्य नसून परिणाम आहे. 'ज्यांत रस आहे तें काव्य'

ही व्यापक व्याख्या व्याख्यान देण्याच्या हेतूनेच कदाचित् आमच्या साहित्यशास्त्रकारांनीं दिली असेल. हा प्रश्नच सोडणे बरे.

दत्तांच्या काव्याची इतर कवींच्या काव्यांशीं तुलना न करण्याचे दुसरे कारण आहे. दत्तांची कविता अपूर्ण आहे. त्यांच्या काव्यांत त्यांना विशिष्ट व वाचकांना आल्हाद देणारे असे गुण दिसूं लागले न लागले तोंच त्याचे निधन झालें. अवघ्या वर्षा-दीड वर्षांत लिहिलेल्या थोड्या कवितांच्या साधनावर कित्येक वर्षें काव्यरचना केलेल्या कवींशीं त्याची तुलना करणे रास्त नाहीं; आमच्या सर्वच आधुनिक कवींच्या अल्प काव्यरचनेमुळें इंग्रजी कवींशीं त्यांची तुलना करण्याचे प्रयत्न हास्यास्पद होतात. शिवाय दत्तांनीं टांक खालीं ठेवला नव्हता. बडोद्यास त्यांचा काव्योत्साह अपूर्व होता. ते जगले असते तर त्यांची भरारी कोठपर्यंत गेली असती हे सांगवत नाहीं. इतर कवींचे तसें नव्हते. टिळक जे काहीं लिहावयाचें ते लिहून चुकले होते. नवीन व विशेष असे कांहीं त्यांच्या लेखणींतून निघेल ही अपेक्षा नव्हती. हाच प्रकार विनायकांचा. केशवसुतांच्या प्रतिभेस खंड नव्हता; त्यांनीं नवीन प्रदेश आम्हांस दाखविले असते परंतु जी कांहीं त्याची काव्यसंपत्ति आहे, तिच्यावरून त्यांची महती आम्हांस ओळखतां आली हा अनुभव आहे. गोविंदाग्रजांनीं हयातींतच काव्यव्यवसाय सोडला. बालकवि अपवाद असावेत असे वाटते. वरील कवींप्रमाणें दत्तांची स्थिति नाहीं. कीट्सप्रमाणें त्यांनीं जे कांहीं अल्प लिहिले त्याचाच विचार न करितां, ते पुढे काय लिहूं शकले असतें या अपेक्षेवर दत्तांच्या काव्याची योग्यता ठरली पाहिजे. हा प्रयत्न कीट्सच्या बाबतींत झाला व तो प्रचंड काव्यरचना करणाऱ्या

तिभाशाली कवींच्या जोडीस बसला हा प्रयत्न दत्तांच्या बाबतींत होणार नाहीं काय ?

अलीकडे केशवसुत गुरु होते, व त्यांच्या बरोबरीचे व नंतरचे कवि त्यांचे चेले होते, किंवा केशवसुतांनीं महाराष्ट्र काव्यांत नवजीवन आणले, व इतर कवि त्या पाण्यावर पोसले गेले, अशा प्रकारची भाषा व 'केशवसुतांचा सांप्रदाय' असे शब्द ऐकूं येऊं लागले आहेत, व केशवसुतांच्या लोकप्रियतेमुळें यांना मान्यताहि मिळते. टिळक, विनायक, बालकवि, तांबे हे जिवंत प्रतिभेचे कवि आहेत. त्याच्या काव्यावर, त्यांतील विचारांवर, भाषेवर, त्या त्या कवीच्या व्यक्तींचे, त्याच्या अनुभवांचे, वाचनाचे, परिस्थितीचे संस्कार घडून प्रत्येकाच्या काव्यावर त्याचे शिक्कामोर्तब झालें आहे. केशवसुतास नवजीवनाचे जनक म्हणण्यापेक्षां भारतवर्षाच्या नवयुगांत ज्या अभिनव व परिणामकारी घटना झाल्या, जे नवीन विचार खेळूं लागले, जे महात्मे या नवीन विचारास उच्चारूं व आचरूं लागले, या सर्वांचा केशवसुताच्या मनावर परिणाम घडला तसा दुसऱ्या कवींच्या मनावरहि घडला असेल असे कां मानूं नये? केशवसुतांच्या काव्यांत धर्माविषयीं, समाजाविषयीं, नीतीविषयीं, सृष्टीविषयीं कांही विशिष्ट मतें आहेत, व इतर कवींनी त्यांचे अनुकरण केले असे कोणीं सिद्ध केले आहे का? या सर्व मंडळींत केशवसुतांची कविता श्रेष्ठ होती, स्फूर्ति जाज्वल्य होती, हे सिद्ध करण्यासाठीं इतर कवींना परभृत बनविणे हाच एक मार्ग आहे काय? भाऊ वडील झाला म्हणून तो बाप होत नाहीं. सध्या प्रश्न दत्तांचा आहे. त्यांच्यावर चेलेपणाचा आरोप झाला आहे किंवा नाहीं हे ठाऊक नाहीं.

झाला नसल्यास आनंदाची गोष्ट आहे. झाला असल्यास, किंवा हें पुस्तक प्रसिद्ध झाल्यावर होणार असल्यास, त्याचा आधींच विचार केलेला बरा. दत्तांची व केशवसुतांची ओळख नव्हती. मुंबईत दोघेहि एकाच वेळीं तीनचार वर्षे होते, तरी त्यांचा परिचय झाला नाहीं. केशवसुताच्या कविता दत्तांनी 'मनोरंजनांत 'च वाचल्या. दत्तांच्या कवितेत दत्तपणा—मग त्याला बरा म्हणा, वाईट म्हणा—इतका भरला आहे कीं, इतरांस तेथे स्थान मिळणे शक्य नव्हतें. टिळक व चंद्रशेखरासारख्या जिवलग कविमित्रांचाहि दत्ताच्या काव्यावर संस्कार झाला नाहीं. अत्यंत महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे केशवसुताचे श्रेष्ठत्व आम्हीं नव्या पिढीने मान्य केले आहे. वीस वर्षांपूर्वी बहुजनसमाजास किंवा कवींना केशवसुतामध्ये सर्व कवींपेक्षां काहीं अपूर्व आहे असे वाटत नव्हतें, व केशवसुत कवींना स्फूर्ति व ध्येय पुरविणारे केंद्रस्थान झाले नव्हते.

माझी वाचकांना विनंति आहे, दत्तांना जे कांहीं स्थान द्यावयाचे असेल ते द्या, परतु ते कोणाचे चेले होते असे बोलूं नका; कारण ज्यानें त्याना या जगांत एकदोनच चिजा छेडून परत लवकर येण्यास पाठविले होते त्याचेच ते चेले होते, व त्याच्याच पायापाशीं ते आज सतार छेडीत बसले आहेत.

—विठ्ठलराव घाटे

जननी आर्यभूमि !

[राग – बिभास. ताल – धुमाळी.]

अयि भुवनमनोमोहिनी, जननी,
निर्मल सूर्यकरोज्ज्वलधरिणी,
जनकजननी, जननी,
नमन तुझ्या चरणीं.

नीलसिंधुजलधौतचरणतल,
अनिलविकंपित श्यामल अंचल,
अंबरचुंबितभाल हिमालय,
धवल मुकुट हा मस्तकि निर्मल.
जनकजननी, जननी,
नमन तुझ्या चरणीं.

प्रथम प्रभातउदय तव गगनीं,
प्रथम सामरव तव तपोवनीं,
प्रथम प्रचारित तव वनभवनीं
ज्ञान, धर्म, कविदैविक वाणी.
जनकजननी, जननी,
नमन तुझ्या चरणीं.

करिसी अमुचे चिरकल्याण,
देशविदेशा वितरिसि अन्न,

पुण्यतटिनिपयस्तन्य पाजुन
करिसि नित्य निज बालकपोषण,
जनकजननी, जननी,
नमन तुझ्या चरणीं.

बडोदे
ऑक्टोबर १८९८
प्रकाशन, सुविचार-
समागम १८९८

एका मद्यप्याची स्त्री

[चाल – चंद्रकांत राजाची कन्या०]

हात जोडुनी विनती करितें स्वामी परिसावी,
इच्छा मनिची या दासीची सखया पुरवावी.
नको नको ही सुरा प्रियकरा! सोडुनि द्या मेली,
इच्या प्रतापें पहा आपुली काय दशा झाली;
विशाळ डोळे नक्षत्रासम तेज जया नामी,
कटाक्षमात्रें धन्य जगीं या मानित होतें मी;
त्या सवतीनें तेज तयांचे चोरुनियां नेलें,
धुंदीमध्यें लाल सदा ते क्रोधें जणुं झाले.

मौक्तिकहारापरी मनोहर दतपंक्ति अपुली,
भररस्त्यामधि त्या सवतीनें काढुनियां नेली!
शुकचंचूसम ओंठ खालचा लाल कसा अपुला,
दंतपंक्ति परि गेली पाहुनि तोहि फिका पडला!
वक्षस्थल विस्तीर्ण जिवलगा! भव्य किती होतें,
तेंही पोकळ होउनि राया! रात्रंदिन दुखतें.
गोंडस होते हातपाय हे, शक्ति कशी होती,
मांसहीन ते होउनि आतां काड्यांपरि दिसती.

निर्मल कसले पूर्वज अपुले होते मनिं आणा,
अनुचित असली कृती आपुली ब्रह्मकुलीं जाणा.
मामंजीची कीर्ति तैसी धर्मबुद्धि कसली,
वाळीमध्यें पडलो आपण छी थू जनि झाली.

एक सुरेच्या नादीं लागुनि अजवरि प्रियकांता!
सर्व सोहळे झाले अपुले सोडुनि द्या आतां.
इच्या संगतीं आजवरी तरि कोण सुखी झाला,
स्त्री–सौभाग्यावरी सदोदित पडे हिचा घाला!
सवती आम्हां मरणासम परि करिन सहन त्याही!
सुरा सवत ही नको नको परि घडगत ही नाही.
काय करावा बोध आपणां अजाण अबलेनें,
पदर पसरिते भीक एवढी घाला प्रेमानें!

मुंबई, वुइल्सन कॉलेज
जून १८९४
प्रकाशन, काव्यरत्नावली
मार्च १९००

यत्र तत्र हरिणीदृशां क्रमः ।
तत्र तत्र मदनस्य विक्रमः ॥

[चाल – पारिजातकानिमित्त भामा०]

तो— सहज चालतां मार्गी तुजला बघतां डोळे भरून्,
धरिले किति आवरून गेलें मन माझे बावरून्.
हंसापरि चालणे पदर तो दोन्ही गुच्छांवरून्;
वरच्चेवर सावरून बघसी मान वांकडी करून्,
गालामधि हांससी साजणी लाजुन बघसी दुरून्,
प्रेमखुणा या करून नेसी हृदय आमुचें हरून्.
चैन पडेना सखे ! जिवाला काया सुकली झुरून्.
रमलो मागें फिरून गेला मन्मथ अगीं भरून्.

ती— प्राणसख्या ! मी परकी नारी पडले दुरच्या दुरी,
तुमची प्राणेश्वरी जाहले बाण लागला उरीं.
करमेना मुखचंद्र पाहिल्यावांचुनि प्राणेश्वरा;
तुमचा मज आसरा सख्या ! मी धरिले तुमच्या करा.
ईश्वर माझे तुम्ही राजसा ! मी तुमची पार्वती.
येते काकूळती मनींचीं दुःखे सांगूं किती !

१८९५ (?)

श्रीशिवछत्रपति

[चाल – अर्धतनू वारुळीं बुडाली]

हिरण्यकश्यपु दानवशेखर महीवरी मातला
छळाया हरिभक्तां लागला.
साधुजनां आल्हाद पुत्र प्रल्हाद रत्न भूतला,
स्मरे हरि म्हणूनि छळी त्याजला.
खरतर नखशिखरांनीं रोषें उदरभाग फाडिला,
नृसिंह साधुवृंद रक्षिला
तैसाच शिवाजीराय मला भासला,
अफझूलखान जो यवन जगीं मातला,
शिवजीवितहरणीं दुष्ट सिद्ध जाहला
वाघनखानें उदर विदारुनि निजधामां धाडिला,
दुजा नरसिंह जना लाभला.

१८९५ (?)

सखे सुमनमाले !

[दिंड्या]

सुमनमाले ! सोडोनि सुमनचापा,
कशी आलिस नभ त्यजुनि जशी शंपा ;
बाण कुसुमाचा काय तुझ्या रूपे,
धाडिला हा मजवरी कुसुमचापे ?

जरी असती सुंदरी आज येथे,
तरी पेटाविती खास अनंगाते ;
तदंगींची म्रदुलता तुझ्या अंगीं
दिसे म्हणुनिच तुज ठेवितो पलंगीं.

सुबक वर्तुलशा केशकलापांत
तुला असतें ठेविलें मीं सुखांत,
तप्त ऐशा पडलीस उरीं आतां,
भोग माले ! मजसवें विरहचिंता.

अहा ! हर हर ! तव काय दशा झाली !
क्षणामध्ये टवटवी तुझी गेली !
विरहवन्ही जो भाजतो मला गे !
आंच त्याची तुजलाहि काय लागे !

मृदुल काया पाहुनी तुझी माले !
कोमलांगीचे चित्र पुढे आले.
सोड भीती सोडही तप्तकाया,
सुखें राही सोडोनि दूर शय्या.

दूर राहुनि सुकलीस अधिक माले !
सांग बाई ! हे काय असे झालें ?
काय सुकली मत्प्रिया तुझ्यावाणी !
होय म्हणशी कां ? जळो तुझी वाणी !

दुष्ट माले ! जा नीघ इथुनि आतां,
तुझ्यायोगें पेटली अधिक चिंता,
प्रिया असतां मज सौख्य दिलें चित्तीं,
म्हणुनि फसलों घेवोनि तुला हातीं.

स्पर्श शीतल संताप वाढवीतो ;
सुमनगंधही शूल शिरीं होतो ;
पहा दैवाची कशी उलट रीती,
सुखद वस्तूही दुःख मना देती.

अहमदनगर
६ एप्रिल १८९६

बाळा वत्सरा, ये तुझें स्वागत असो !

[चाल – बाळा जो जो रे कुलभुषणा०]

येई रे सखया, जगतीं या, बाळा, वत्सरराया !
कोमल तव काया, पाहुनिया, उद्भवली मज माया ; येई रे सखया !
कोठुनि तूं येशी, समयासी, कवण्या ठायीं जाशी,
हे जरि आम्हांसी, नच कथिसी, तरि ये झणिं या ठाया. येई रे सखया !
अगणित तव सरिचे, बहु परिचे, गेले वत्सर अमुचे,
तरिही हृदयाचे, आशेचे, बीज न जळले राया. येई रे सखया !
पाहुनि तव केली, मति भ्रमली, स्मृतिही जागृत झाली,
वत्सरवदनाली, मनिं आली, टोचाया मम हृदया. येई रे सखया !
वर्षं घालविलीं, गतकालीं, अनुचित कर्मं केलीं,
तीं मज आठवलीं, तनु शिणली, येई रे सुखवाया. येई रे सखया !
पश्चात्ताप मला, बहु झाला, पाहुनि तव मुखकमला,
आतां मी तुजला, प्रतिघटिला, दवडिन कधि नच वायां. येई रे सखया
सृष्टी तव भगिनी, मनरमणी, नटुनी वस्त्राभरणीं,
थकली बाहोनी, दिनरजनीं, येई तिज रमवाया. येई रे सखया !
तव संगे जगतीं, गुण, प्रीती, आत्मिक कायिक शांती,
निर्मल सन्नीती, सद्भक्ती, वाढो प्रभुगुण गाया. येई रे सखया !

अहमदनगर
१२ डिसेंबर १८९६
प्रकाशन, बा. बो. मेवा
७ जान्यु० १८९७

मित्रा विहंगा !

[दिंड्या]

कुठे आतां जाशील विहंगा रे!
यत्न मित्रा! खुंटले तुझे सारे.
पंख फडफड कां व्यर्थ करीतोसी
चचु माराया उगिच कां पहासी!
पुरे झाले तव यत्न स्वस्थ राहे,
मृदुल तनुला दुखाविले उचित का हे?
तुला नाहीं देणार मुळीं त्रास
सुखें माझ्या घरि करीं सख्या वास.
नांव सांगें तव काय असे राया!
कुणीं केली ही मृदुल तुझी काया?
रंग अनुपम अगणीत चमकती रे!
अम्हां दुर्लभ तुज कुणीं दिलें सारे?
भ्रमणशक्तीही, चपलता तुझी ही,
कुणीं सांठविली सांग तुझ्या देहीं?
मधुर सुस्वर तव कंठ कुणीं केला?
सांग, ऐकाया जाहलो भुकेला.
दिली ज्याने मज श्रेष्ठ मनुजकाया
करीं माझ्यावरि नित्य दया माया
त्याच देवानें काय तुला केलें?
होय म्हणशी? लाडक्या, पुरे झाले.
सर्व माझ्या चिमुकल्या अतां राहीं,
भीति शंका नच धरीं मनीं कांहीं;

सुबक पंजर आणीन तुझ्यासाठीं;
तुला नाहीं होणार कधीं दाटी
तुला देइन मिष्टान्न सदा खाया,
उद्यां नूपुर बांधीन तुझ्या पायां,
सर्व सौख्ये देईन नित्य तूंतें,
सवें माझ्या चल सोनुल्या! घरातें.
कांपसी कां गोजिऱ्या! थरारोनी?
नेत्र गेले कां अश्रुने भरोनी?
दीनवाणी कां पाहसी मला तूं?
सांग मनिचा निःशंक काय हेतु!
नको उघडूं तव चंचु, नको बाळा!
हेतु अंतरिंचा तुझा ओळखीला,
सर्व सौख्ये तुज मृत्युच्या समान
जरी पडशी पंजरीं बंदिवान!
नको राहूं पंजरीं दीनवाणी;
भोग स्वातंत्र्यानद सुखें रानीं!
पारतंत्र्याचें दुःख मला ठावें;
मीच तुजला पंजरीं कसें न्यावें?
सुखें जाई संचार करीं व्योमीं;
भोग विहगा! स्वातंत्र्यसुखा धामीं!
अम्हां येइल स्वातंत्र्य, तदा मी हीं,
मग्न होइन तुजपरी सौख्यडोहीं!

अहमदनगर
१६ डिसेंबर १८९६
प्रकाशन, रसतरंगिणी १९२०

प्रिये कवितासुंदरी !

[दिंड्या]

सहज बसलों येऊनि मंदिरांत
वेळ जागा पाहुनी ही निवांत
अशा वेळीं सोडोनि भीड लाज
प्रिये कवितासुंदरी ! येई आज.

कुणी नाहीं या स्थळी सखे ! आतां.
केलिभंगाची नको धरू चिंता;
इथे नाहीं रसविमुख अज्ञ कोणी;
तुझ्या दासाविण अन्य नसे प्राणी.

जयीं मंजुळ रुणझुणाति नूपुरे गे !
पदे टाकित स्वच्छंद अशीं वेगे,
सुमन रुचिरालंकार भूषणांहीं,
भूषवूनी तनुलता तुझी येई.

विविध रसपूरित रम्य विलासांनीं
धन्य व्हावे मनिं हेतु हा धरोनी,
हृदयमंदिर हे वाट तुझी पाही
भीति लज्जा सोडून सखे ! येई.

चरणनूपुर कलसिंजता करोनी,
तृषित श्रवणां मम टाक तोषवोनी,
इंदुमंडलमदहारि वदन दावीं,
दृष्टि तेणें कृतकृत्य ही करावी.

जिला ऐकुनि कोकिला लाजताती,
हरिण रिझती मनि, शिखी नाचताती,
नागकिन्नर गंधर्व डोलती, ती
मधुर वाणी तव देउं मला शांति.

अहा दैवा, हे काय असे केले!
वचन माझे वनरुदनपरी झालें;
नाहि कवितासुंदरी इथे आली,
मला सोडुनि ती हाय! कुठें गेली?

कुठे पाहूं, ती हृदयरंजयंती?
प्राण माझे हे जाउं कीं पहाती.
शून्य दिसती दशदिशा अतां माते;
कुणी दावा हो! प्राणवल्लभेतें!

जिच्याकरितां जन्म या जगीं झाला,
जिच्यासंगे मम सर्व काळ गेला,
तीच गेली सोडूनि मला आज,
जगायाचें संपलें अतां काज.

कुठे असशी सुंदरी सांग सांग!
हृदयभवना लागली पहा आग!
सांग सखये! तव प्रेम कुठें गेलें?
हृदय कां ग पाषाणकठिण केलें?

तनूसंगे तुज वाढविलें स्नेहे
दिले त्याचें फळ आज मला कां हें?
काय केला अपराध तुझा बाले!
काय सांगें विपरीत मनीं आलें!

तुझ्याकरितां सोडीन पंचप्राण,
जिथें असशिल येईन तिथें जाण,
नको पाहूं निर्दये ! अंत आतां !
कुणी नाहीं तुजविणे मला त्राता.

दिसत नाहिस कोठेच आसपास
कुठे जाऊं मी तुला पहायास !
काय गेलिस निर्दये स्वर्गधामीं !
तुझ्या दासा लोटोनि शोकहोमीं !

तुझ्याकरितां उपभोग भोगिले गे !
सदा प्रेमे राहिलो तुझ्या संगे;
तुझ्याकरितां इष्टार्थ सोडियेले;
हेच त्याचे फळ काय मला आले ?
तुझ्यासंगे हिंडलो स्मशानांत !
रम्य उद्यानीं, घोर अरण्यांत !
सदा छायेपरि तुला वागवीले !
हेच त्याचे फळ काय मला आले ?

भव्य सुंदरशा राजमंदिरांत,
तेवि आनंदे क्षुद्र कोटरांत,
राहिलो मी तुजसवें तुला ठावे;
काय त्याचे फळ हेच तुवां द्यावें ?

रम्य ललना, सुमलता, पिता, माता,
तोष देति न लडिवाळ शिशू आता,
मधुर गायन हे करिति कोकिळादी
उलट तेणे कर्णास होय व्याधी !

अता सरिता जणुं उगिच वाहती या.
स्तब्ध पर्वत बसलेत अतां वायां.
विफल होती उपदेश वनश्रीचे.
अता नुरले माधुर्य विलासांचे,
मंदशीतल मधु गंध वास कां हा,
फुकट शिवतो शृंगार विमुख देहा?
चंद्रतारागण रडाति असे कां हे,
कशाकरितां ही निशा अतां वाहे?
तुझ्यासंगे उपदेश शक्ति याची
निघुनि गेली जशि चेतना मृताची
सृष्टिसुंदरि मजसवे अतां कांहीं
तुझ्या मागे शब्दही वदत नाहीं!

अहमदनगर
२० डिसेंबर १८९६

बाई लतिके !

[चाल – वसंतीं बघुनि]

लतिके, तुजला निर्मुनियां,
कमाल केली विधिनें खर्चुनि अपुल्या चातुर्या.
नवती तव ही रसरसली
दिसेल का मज नवयुवतीच्या तरुणपणीं असली ?
तव लुसलुसित पल्लवांना
पाहुनि कामिनिबिंबाधर त्यजितील खचित माना.
लढलिस सुमनभूषणांनीं,
पाहुनि त्यजितिल मौक्तिकमाला विलासिनी रमणी.
तुझे नव मृदुतंतू रुळती,
कुटिल मुक्तकुंतल तरुणीचे काय असे दिसती ?
थरथर कांपतेस पवने,
छळिले कां तुज सांग मला गे निर्दय मदनाने ?
छे तुज मदन जरी बघता
टाकुनि पांचहि बाण तुला तो हातीं वागविता !
मग कां कांपतेस लतिके ?
लाजुं नको, मज सांग सखे, कुणि नाहिं इथें परकें.
हे का लक्षण प्रेमाचें ?
किंवा वृक्षालिंगन झालें कारण कंपाचे ?
किंवा भ्यालिस तूं मजला ?
जाणतेस का वज्रासम या निष्ठुर हृदयाला ?
क्रीडाभंग तुझा केला,
म्हणुनी कोपें कांपतेस का सांग लते, मजला ?

इतर तरु वाञ्छिति तव संगा,
तद्भयकंपित कवटाळिशि का निजपतिच्या अंगा?
वारा गार वनीं सुटला
तेणें रोमांचित होउनि का कंप असा धरिला?
कोकिलकूजित ऐकोनी,
भ्यालिस, किंवा लाजलीस या शिखिला पाहोनी?
तरुचें चुंबन घ्यायाला,
गेलिस प्रेमें तेणें सुटला कंप तुझ्या तनुला?
लतिके, काय तुला झालें?
किंवा तरुचें प्रेमालिंगन कारण या घडलें?
नको तूं सांगुं नको मजला,
आहा! वेडे, लाजतेस कां, भाव तुझा कळला.
तुजला निर्मियलें विधिनें
स्त्रीसृष्टीची न्यूनरहित जणुं मूर्ती पहिल्यानें!
किंवा सृजिलें तुज त्यानें,
मिरवाया चातुर्य आपुलें? तोच तया जाणे!
किंवा घडली तव काया,
यौवनगर्वित विलासिनींना काय लाजवाया?
ज्यानें कठिण गिरी घडले,
त्या ब्रह्मयानें कोमल वपु हें काय तुझें केलें?

छे, तव मदन खरा धाता,
रतिवरि कोपुनि दिली तयें तुज तदधिक सुंदरता!
घेउनी प्रेमाची मूस,
लज्जा विनयादी रस ओतुनि घडिलें तव तनुस

वर्णूं काय तुझी महती,
प्रेमादी सतिगुण शिकवाया आलिस तूं जगतीं.
निर्जन वनि कां मग वससी,
मजसंगे चल, सांग जगाला ठाउक जे तुजसी.
छे, तू सोडुं नको तरुला,
कारण मग तूं अयोग्य दिससिल शिकवाया मजला.
पतिला कवटाळुनि राहीं,
कारण त्यासम सौख्य जगीं या अन्य तुला नाहीं.
झालो शिष्य तुझा आतां,
मीच जाउनी शिकविन तूं जें सांगशील जगता.
तुजसम शिक्षक पाठवुनी,
शिकवी प्रेमल ईश अम्हांला निजगुण त्यांमधुनी.
झाले कार्य तुझे बाई,
शिकलो तद्गुण तुजपासुनि मी; तूंहि सुखे राहीं
पतिसह आनंदें वनि या,
वास घडो चिर काल तुझा या जगता शिकवाया!
जातो तुजला सोडोनी,
क्षमा करीं मज हीच प्रार्थना तुज कर जोडोनी.

ओंकारेश्वर आणि खेडीघाट
यांच्या दरम्यान बैलगाडींत
१६ फेब्रुआरी १८९७

सख्या वसंतवाता !

[चाल – केशवकरणी अगाध लीला०]

वसंतवाता ! बहार केलिस मजला आलिंगुनी,
होतो वाट तुझी पाहुनी.
मनरमणीच्या चदनशीतल अंगाला स्पर्शुनी,
येशी तूंहि तसा होउनी.
सज्जन-संगति सुखकर, तेणं तूंहि सुखद जाहला,
देशी लाभ तयाचा मला.
छे, पण पवना ! होशिल शीतल कसा तिला स्पर्शुनी,
जळते विरहे जी निशिदिनीं !
पतिव्रतेच्या पवित्र वपुला शिवलासी तूं कसा,
नाहीं हाच येत भरंवसा.
शोक करीते सखी निरंतर हळुच तिथें जाउनी,
पीशी अश्रुजला चोरुनी !
निद्रेनें सोडिले म्हणुनि ती रात्रंदिन जागते,
कसें मग चोरिलेंस अश्रुतें ?
वाहत वाहत येउनि येथे भेटशील तूं मला,
वाटले असेल ऐसें तिला ;
म्हणून आली जवळ तुझ्या ती निरोप सांगावया,
सोडुनी स्त्रीस्वाभाविक भया.
उष्णश्वासे सखिच्या तूंही उष्ण तसा जाहला,
सहवासानें गुण लागला.

नवनीतासम मृदुल मनाची सखी ठाउकें मला,
तूंही जाणतोस प्रेमला.
विरहावस्थीं भेटुनि पवना ! भाजशील तूं मशीं,
शंका आली तिजला अशी;
म्हणुनी ढाळुनि अश्रुजलातें शीतल केलें तुला,
इथें मग भेटाया धाडिला.
गार जाहला अश्रुजलानें असें म्हणावें तरी,
येते शंका ही अंतरीं;
असेल ढाळित अश्रुबिंदु ती अग्निकणाचे परी,
बसुनि निशि शून्य शयनमंदिरीं.
उष्णाश्रूनें थंड होशि तूं याचा संभव कसा ?
यावा कसा तुझा भरंवसा.
आशा होती तव आलिंगन हृत्तापा शमविल,
कांहीं सौख्य मना देइल.
अशीपरि भाजिशी मला तूं काय दया तुज नसे !
प्रसंगीं मित्रहि अरि होतसे !
गार असुनि तूं तापद होशी विचित्र करणी कशी ?
सांग मजपासुनि कां चोरिशी ?
येतां येतां मलयगिरीला प्रेमालिंगन दिलें,
म्हणुनि का शीतल वपु जाहलें ?
छे, पण मलयागिरीवर वसती भुजंग वाताशनी;
तेथुनि येशि कसा वांचुनी ?
सह्यगिरीच्या संगें आली शीतलता का तुला ?
कसा मग असह्य होशी मला ?

चंदन तरुंना कंपित करुनी तद्गुण का घेतला ?
तिथे पण भुजग गिळिते तुला !
शशिराये का वसंतकालीं हीच दिली दक्षिणा ?
देशि का तीच पुन्हां या जना ?
अथवा सरितांच्या कटिभागा घट्ट मिठी मारिली,
म्हणुनि का शीतलता लाभली !
चोरिलीस का शीतलता ही कमलवनीं जाउनी ?
ठेविते भ्रमर तुला बांधुनी !
ललितलतांच्या अधरपल्लवा हलुच काय चुंबिले ?
वा कुचगुच्छा संमर्दिलें ?
पुरे, कशाला हवें मला ते, स्मरण जिवा जाळिते,
त्यातुनि वहन तुझें झोंबते.
तापद होशिल तर हो पवना, परि आलिंगिन तुला,
देइन प्याया अश्रूजला.
निरोप सखिचा सांगशील तूं म्हणुनि तुला भेटतों,
सांग वा हीच भीक मागतों.
सांग, सांग रे, निरोप पवना, जाशि पुढे धाउनी ?
दयेचा लेश नसे का मनीं ?
हाय निर्दया ! चाललास ना दाउनि आशा मला !
पाहिल देव तुला जा खला !

इंदूर, सराफा
५ मार्च १८९७
प्रकाशन, रसतरंगिणी
१९२०

मुग्ध कलिका !

[चाल – हंसगति वृत्त, किंवा ‘ भूपती खरे ते० ’]

ही कलिका – छे, ही सौंदर्याची खाण,
ही मूर्तिमती मृदुलता होय निर्माण;
ही मुग्धावस्था आली का लोकीं या,
तारुण्यविलासा अमुच्या अवलोकाया ?
ही इंद्रलोकिंची काय अप्सरा आली ?
कीं दुजी उर्वशी शापें कलिका झाली !
कुसुमायुध निष्फळ सोडुनि पांचहि बाण,
धरि करीं इला का घ्याया अमुचे प्राण
कीं कविभक्तांची कुलदेवी अवतरली ?
कीं साधुयशाची धवल कळी ही बनली !
कीं मधुमाधवश्री कलिकारूपें आली !
कीं परिमललक्ष्मी लतिकेवर या बसली !
कीं उपवनदेवी प्रदोषपूजा करिते,
कीं दावुनि हीतें कुमारिकामद हरिते,
कीं सुता लतेची कलिका जन्मा आली
कीं धवलत्वाची परमावधि ही झाली !
ही लतिका हातीं घेउनि दुहिता अपुली
या वसंतराया कीं अर्पाया आली.
ही आभरणांचें हृदयंगम आभरण !
कीं उपमानांचें अनुपम ही उपमान !
ही अनुमानांचें श्रेष्ठ असे अनुमान !
मज क्षणांत शिकवी दुर्लभ ब्रह्मज्ञान.

प्रिय कलिके ! तुजला हीच प्रार्थना बाई !
तूं फुलं नको कधि अशिच निर्मीलित राहीं.
तव कोमल काया छाळितिल मधुकर काळे,
लुटितील क्षणार्धी यौवनरस वेल्हाळे !
छे, लतिका-अकीं बहुधा तूं फुलशील,
तेथूनि गळुनि मग सुकुनि धुळिस मिळशील.
चल कलिके ! तुजला ठेविन मी सुस्थानीं
कवितारमणीच्या कुंतलांत गुफोनी.
मग तिथे राहि तूं आनदे चिरकाल
तेथुनी कालही कधि न तुला हलवील.
चल कलिके ! बाई मजसंगे चल आतां
भूपवी सुमनस्नेहाळ कवीची कविता.
गे लते ! क्षमा कर निर्दय या हाताला
तुजपासुनि तोडुनि नेई जो कलिकेला;
दुहिताजन हे धन परक्याचें तुज ठावे,
मनि करुनि विवेका दिवस लते ! कठावे.
माताकर सोडीं, सोडी मायाजाल,
चल कलिके, चल गे ! झाली सायंकाळ !

मिशन कॉलेज, इंदूर
१० मार्च १८९७
प्रकाशन, रसतरंगिणी
१९१०

सायंकाल

[चाल – नदाच्या घरीं आनंद झाला]

आकाश-अंगणीं रांगत आला,
शीण तान्हुल्या भारीच झाला,
पाळण्यामाजी बाळ घातला,
सृष्टीमाऊली लागे गायाला;
जो जो रे जो जो. १

बाई ग माझें बाळ गुणाचें,
रांगत होतें तरी केव्हांचें;
लाल दीसती डोळे झोपेचे,
नीज रे बाळा नीज सुखाचे.
जो जो रे जो जो २

पद्मे झांकीले डोळे आपुले,
तुंग तरूही शांत जहाले,
पक्षी गाऊनी निजाया गेले,
वायू तुला हे म्हणूं लागले,
जो जो रे जो जो. ३

निशामातेच्या अंकीं निजाया,
केव्हांच गेला दिवसराया;
जागुनि जागुनि तापली काया
नीज रे बाळा नीज सखया!
जो जो रे जो जो. ४

अंधार झाला, चद्रहि आला,
भीऊ नको हा दीप लावीला;

भूलोक सारा निद्रिस्त झाला,
केव्हांची तुला म्हणतें बाळा !
जो जो रे जो जो. ५

आनंदकंदा जगदाधारा !
नीज सुखानें नीज वासरा !
पहांट होता जाई माघारा ;
नीज रे बाळा ! नीज भास्करा !
जो जो रे जो जो ६

मिशन कॉलेज, इंदूर
१५ मार्च १८९७

कुसुम - लालन

[चाल – भूपती खरे ते०]

या चला फुलांनो ! चला तिला भेटाया,
कां उगिच दवडितां काल वनीं या वायां.

या चला गड्यांनो ! उठा धरा या हाता,
पाहुनी तुम्हां तोषेल सुमनप्रिय कविता.

स्मितमुखे बघुनि हीं स्मितमुखि तुम्हांपाशीं,
बैसोनि विचारिल मंजुळ गुजगोष्टींशीं

मृदु कोमल काया मधु गधानें भरली,
समगुणा बघुनि ठेवील तुम्हां ती जवळीं.

करि घेउनि तुम्हां दाविल ती जग सारे,
शिवणार कधीं नच तुम्हां भयाचें वारे

ही हास्यमुखश्री कधि नाहीं सुकणार,
राहील सदा हा तारुण्याचा बहर.

ही मृदुकाया टवटवी तसा मधु वास
तिजसवे वसुनि देईल तोष जगतास.

अंकावरि घेउनि तुम्हां कवितारमणी
कोकिलस्वरानें गाइल मंजुळवाणी.

सुतभावे देइल कंठालिंगन कवणा,
मधुगंधमिषे चुंबील तशी स्मितवदना;

लाडानें उचलुनि शिरीं कुणा ठेवील.
कुरवाळुनि कवणा हळु हृदया लावील.

ही बघा तीच ही सुमनविहारी आली
शोधीत मला या शिरीषतरुच्या खालीं.

येथेच बसा सुखरूप फुलांनो ! आतां,
तरुपासुनि तुम्हां नेइल का ही कविता !

इंदूर, किबे सरकारांचा बाग
१ एप्रिल १८९७

वर्ष - प्रतिपदा

[चाल – घनश्याम सुंदरा०]

दिन-रजनीचा विभाग व्हाया रविशशि निर्मियले,
तेच दिनीं या जगतीं पहिलें वर्ष सुरू झाले.
ईशकृपेचा प्रकाश आला रविहस्ते जगतीं,
ती पहिली – ती खरी प्रतिपदा; ठावे कवणा ती !

अनंत दिन लोटले प्रतिपदा न कळे कवणाला,
म्हणुनी मंगलकालीं दुसरा रवि उदया आला
अवन्ति प्राची, नृपसिंहासन – उदयगिरीशिखरीं,
विक्रमशाली विक्रमभानू उगवे भू–अंबरीं.
यवन–तमा विध्वंसुनि प्रकृतीजीवित संरक्षिले,
विक्रमसंवत राज्यारोहणदिनीं सुरू झाले.
दुसरी ती प्रतिपदा, दिवस तो मंगल भूमंडला,
गेली ती प्रतिपदा ! तियेला काळ किती झाला !

गुढ्यातोरणें उंच अंबरीं आज उभारीती,
मिष्टान्नें सेविति नरनारी, आनंदें डुलती.
विलासरंगीं होती दंगहि; मन परि तळमळते,
धांव धांव बा विक्रमराया! रक्षि आर्यभूते !
परवशता जाळिते जनांला, असुर बहू मातले !
धांव धांव रे विक्रम नृपते ! कुठे गमन केले ?
राग सोड विक्रमा, येइं रे ! डोळे कां मिटले ?
हतभागी तव देश बुडाला ! हाय कसे झालें ! !

येशिल जेव्हां देशरक्षणा, तोच सुदिन मजला,
तीच खरी प्रतिपदा ! तोच सण सुवर्णभूमीला !

इंदूर, सराफा
चैत्र शुद्ध १ शके १८१९
३ एप्रिल १८९७

कोकिल-कूजित

[चाल – घनश्याम सुंदरा०]

प्रातःकाली कुणी कोकिला तरु-शिखरीं बैसुनी
उंच स्वरानें सांगुं लागली जगतालागोनी;
वसंतरायें आज्ञा देउनि मजला पाठविले,
राजदूति मी आज्ञा त्याची सागाया आले;
वसंतराया येइल आतां तुम्हां भेटाया
राजदर्शना सज्ज रहावे आले सांगाया
अलंकारभूषणें लेवुनी तनुला सजवावें
सुहास्यवदने चतुर खगांनीं सामोरें जावें
बालतृणांचे रम्य गालिचे वनांत पसरावे
विविध फुलांचे सडे तरूंनीं मार्गी घालावे
प्रफुल्ल सुमने हातीं घेउनि लतिकांनि रहावे
मंद सुगंधित शीतल आनिले वनीं संचरावे
तन्वंगी सरितांनीं प्रेमे नाचावें गावे
तुंग गिरींनीं वसंतवैभव जगता दावावे.
मिलिंद बंदीजनीं त्यापुढे पथिं ललकारावे.
विहंग वैतालिकें तरुवरीं स्तुतिपाठा गावे
तालतरूने छत्र, कीचके चामर ढाळावे
तरुलतिकांनीं विनये वांकुनि राया वंदावे
बालरवीने अरुणगुलाला गगनीं फेंकावें
विकसित सुमनीं रायावरि मकरंदा उधळावे
दिगंगनांनी दहिंवर सिंचुनि स्नाना घालावे
उपवनश्रीनें वस्त्राभरणे राया सजवावे

वनदेवींनीं षड्रसयुत फलभोजन घालावे
सरोवरांनीं कमलसुगंधी जल प्याया द्यावे
मदनोद्यानीं उंच आसनीं राया बसवावे
वृक्ष वल्लरी मिळुनी मंगलपूजन साधावे
विलासिनींनीं उठुनी राया प्रेमें भेटावे
केलि-साधना तयापासुनी मागुनिया घ्यावे
वनीं येउनी कविंनीं कोकिलकूजित ऐकावे
हा बघ आला वसंत कविते ! यातें वर्णावें

अहमदनगर
२२ मे १८९७
प्रकाशन, रसतरंगिणी
१९१०

राजा रविवर्मा यांच्या चित्रांतील मेनका शकुंतलेस काय म्हणते ?

[चाल – माझा भरत पाहिला काय]

बाई ! सांगुं किती तुजला । आवर शोकाने ॥ ध्रु० ॥

काया कुसुमाहुन सुकुमार, त्यांतुनि गर्भाचा हा भार,
शिणलिस मार्गक्रमणें फार, बाई ! वार शोकातें.
पतिसेवेची होती आस, नाहीं कळली त्या दुष्टास,
दिधले तुजला फार आयास, लावुनि फांस स्वहिताला.
पाणिग्रहणीं घेउन आण, झाला एकांतीं रममाण,
आतां तोच करी अपमान, विसरुन भान पूर्वीचें.
माय अप्सरा, कौशिक तात, पालक कश्यप, तेज स्वतांत,
ती तूं झालिस केवि अनाथ, या जगतांत वेल्हाळे !
निर्दय कपटी या लोकांत, राहुं नको चल स्वर्गपुरांत,
राही माझ्या सुखसदनांत, आनंदांत मजसंगें.
राया होतां पश्चात्ताप, येइल चालत आपोआप,
बाई ! करूं नको संताप, झाला कांप शरिराचा.
भरला नेत्रीं अश्रूपूर, अश्रुनि धडधड उडतो ऊर,
बाई ! नको करूं हुरहूर, गेला नूर पालटुनी.
करिशिल किती तरी आक्रोश, पडला तव कंठाला शोष,
होइल सत्याचा जयघोष, हा संतोष मानुनि घे.
यापरि समजावित, कवळून शकुंतलेसी जगताहून,
गेली जननी वर घेऊन, गगनांतून वीज जशी.

अहमदनगर, २५ मे १८९७

प्रकाशन, मनोरंजन

फुलांनो ! चला

[चाल – भला जन्म हा०]

वसंतराया म्हणे फुलांनो ! करा त्वरा झडकरी,
चलावें अपुल्या वरच्या घरीं.
विधि-आज्ञेने येथें आलो तुम्हांला घेउनी,
सरला काळ चला येथुनी.
रहाल मागे तरि तो निर्दय वर्षा ऋतु येउनी,
टाकिल ठार तुम्हां मारुनी;
प्रेमपाश हा क्षणिक येथला, सोडा तरु वल्लरी,
चलावें आनदानें घरीं.
ही आम्रमंजरी, हा अलिगुंजारव,
हे कोकिलगायन, हे कोमल पल्लव,
ही मधुमाधवश्री, हे सरितालाघव,
हे नवयुवतीचे विलास, हे गौरव,
येतिल सारे अपणासंगें; फिरुनि येउं भूवरी,
चलावें आतां अपुल्या घरीं.

अहमदनगर
३० मे १८९७

जा दृष्टिबाहेर !

[श्लोक]

जा दृष्टिबाहेरुनि दुष्ट पोरी,
राहूं नको मन्नयनांसमोरी !
वाटे मनाला तुज घालवावें,
कोरें फिरोनी हृदया करावें.

मूर्ती तुझी हृत्पटलावरील,
पूर्वी कितीदां पुशिली असेल ;
आलीस येथे फिरुनी कशाला ?
नाहीं कशी लाज तुझ्या मनाला ?

गानें जसा फसवितो हरिणा शिकारी,
केलेस तूहि तसलें दिवसां दुपारीं.
शृंगारभाव करुनी मन मोहिलेस,
रानीं जसे मृगजले मृगशावकास.

चोरी करोनि दिवसां नयनांसमोर,
माझें म्हणोनि शिरला सदनात चोर.
धिक्कारिले कितिकदां तरि जात नाहीं,
दुष्टे ! तशीच करणी दिसते तुझीही

तें हास्य, ते प्रणयसूचक हावभाव,
ती लोल दृष्टि, करि जी हृदयास घाव,
ते गोड गोड तव भाषण सर्व कांहीं
आटोप, नीघ नलगे तव नांव तेही.

माझ्या स्मृतींतुनि तुला बघ हांकलीतो,
धूवूनि निर्मळ पुन्हा हृदया करीतो.
देवा ! नको पुनरपी असले प्रसंग !
याहूनि फोडुनि करीं हृदया दुभंग !

अहमदनगर
३० मे १८९७

प्रतिभा-विहंगा—

नेई मला तुजसवे प्रतिभा–विहंगा,
नेतो जसा सदय वात नभी पतंगा;
संगें तुझ्या सहज जाइन उंच उंच,
संताश्रये वर चढे कसलाहि नीच.

आकाश पाहिन कसे असते खरे ते,
भेटेन जाउनि पुढे घनमंडलाते.
हातीं धरीन मग रंगित इंद्रचाप,
सोडोनि वृष्टि सगळा शमवीन ताप.

पाहीन तेथुनि कसे दिसतात देश,
घेतो शिरावरि कसा महिभार शेष,
गंधर्वलोक मग पाहिन तो कसा रे!
जेथे सदा करिति गायन लोक सारे.

पाहीन दिव्य अलकाचल तूंहि पाहीं,
पाहीन इंद्रनगरींतिल अप्सराही,
कैलास पाहुनि खगा उतरोनि येऊं,–
राहूं तिथेच अथवा; चल ऊठ जाऊं.

कैलास, इंद्रनगरी, अलकावतीही,
या कल्पना उगिच तथ्य तयांत नाहीं!
वर्णोत मूढमति त्या; मज देइ शांती
दावोनि सृष्टिरचना असते कशी ती.

जो त्यागितो निरस मानुनि रम्य सृष्टी
ठेवोनि कल्पित कृतीवरि नित्य दृष्टी,

तो टाकुनी उदकपूर्ण घटा घरांत
प्याया सदा मृगजळा फिरतो वनांत.
सृष्टीच इद्रनगरी अलकाहि तीच,
कैलास तीच, कविला जननीहि तीच !
अंकीं तिच्या विहरतां कविबालकाते
त्रैलोक्य तुच्छ, चल दाखिव सृष्टि माते

इंदूर, सराफा
१५ जून १८९७

मित्रा नारायणा !

तुझ्यामाझ्यामध्यें अगणित जरी कोस असले,
नद्या नाले सिंधू गिरिहि जरि येऊन पडले,
जरी दोघांमध्यें विकट यमराया प्रकटला,
तरी एके जागीं सतत जिव राहील अपुला.

शशी तो आकाशीं, जलधि जरि भूमीवरि असे.
तरी आकर्षीतो शशि जलधिला–तूं मज तसे !
कुठे तू, मी कोठे, तुजमजमधे पर्वत कडे,
तरी माझे वेडें मन सतत धांवे तुजकडे.

बाल्यापासुनि ज्यास आजवरती स्नेहोदकें पोपिले,
आलीं संप्रति ज्या वसतसमयीं विश्वासरूपी फुलें,
जाळूं पाहति त्यास मत्सरकिडे मूळामधें जाउनी,
विघ्नें वारुनि नित्य प्रेमतरु तो ठेवी जिवा जोपुनी.

इंदूर, सराफा
२० जून १८९७

लाडके—

नाहीं सौख्य जगांत वाटत असे होते जयाला खरें,
साराया भ्रम तो क्षणैक दिधले कां सौख्य त्याला चरे ?
स्वप्नीं कल्पलतेतळीं विहरतां आली मला जागृती ;
गेली कल्पलता कुठे ? मज अतां कांटे पुन्हा टोचती.

आनंदें भवसागरांत फिरतां त्या प्रेमनौकेतुनी,
झालें वादळ हाय ! हाय ! बसली नौका तळीं जाउनी.
एकाकी पडलो तशांत वणवा चोहींकडे पेटला
सर्वस्वीं जळतो दयाघन प्रभो ! सोडीव आतां मला

"प्राणेशा ! हृदयामधीं वसतसां रात्रदिनीं माझिया",
ऐसें सांगत तूंच नित्य मजला होतीस ते कासया ?
गेली सोडुनि तूं जगास तरि मी येथेंच कां हे असे ?
झाले भस्म तुझें तरी न जळलो हें साग झाले कसे ?

सांगावे मजला "सदैव सखया राहीन छायेपरी,"
प्रेमाचीं वचनें तुझीं अजवरी मानीत आलों खरीं ;
आतां या तनुवांचुनी वद कशी छाया तिथें राहिली ?
ने तेथें मजला सवे झडकरी वा तूंच ये भूतलीं.

अंधारीं चपला नभीं चमकली काळोख झाला पुन्हा,
सौख्यें तीं दिसलीं पुन्हा हरपलीं भ्रांतिष्ट माझ्या मना.
संसाराटावें एकला फिरुं कसा, अंधार चोहींकडे !
ये ये धांवुनि लाडके ! मुखशशी दाखीव आतां गडे !

सौख्या, हा हतदेह सोड, चल ये दुःखा गड्या धावुनी,
तारुण्या, मज तूं नको, प्रिय जरे! येई मुखे यौवनीं,
शृंगारा, क्षणिका, जळो मुख तुझे! भेटे विरागा मला,
रे रे कां स्मरणा, उगीच छाळिशी! दाखीव देवा तिला!

इंदूर, सराफा
जुलै १८९७

भगवा झेंडा

भिक्षा वाढ असे समर्थ म्हणती, न्यायासनीं ऐकुनी,
आला धांवत दानशूर नृपती, बोले करां जोडुनी,
"लक्ष्मी ही अपुलीच, राज्य अपुलें, मीही असे आपुला,
घ्यावी ही तलवार, हा मुकुट, हा माथा पदी वाहिला"
पाहोनी निरपेक्षबुद्धि गुरुजी शिष्याप्रती बोलती,
"आहा रे शिवबा! जगांत असला तूं एकला भूपती;
बा रे, ऊठ, पुरे पुरे विनय हा, संतुष्ट झालों मनीं.
आम्ही नित्य निरिच्छ संपत अम्हां कांहीं नको याहुनी—
हेतू एकच, यत्न एकच असे राया! तुझा आमुचा,
देशा तारुनि धर्म रक्षुनि करी संहार या शत्रुचा;
हे देई; दुसरी मला मग नको राया! तुझी दक्षणा,
नीती न्याय बघोनि नित्य करिजे राजा! प्रजारक्षणा."
बोले छत्रपती, "धरोनि गुरुजी! आज्ञा शिरीं आपुली,
आहे वागत मी यथामति, जया द्याया **भवानी** बली!
धर्माचा प्रतिपाल योग्य करणें कर्तव्य माझें खरें;
घ्यावे मागुनि आज आपण गुरो! कांहीं तरी दूसरे."
"घ्यावें कांहि तरी असेच म्हणशी? दे हेच राजेश्वरा!
बोलो क्षत्रिय रामराम, पहिला जोहार नीचा बरा.
ठेवोनी निरपेक्षबुद्धि लढती मार मराठे रणीं,
याची खूण असो तुम्हांस **भगवा झेंडा** अतांपासुनी
देवो श्रीरघुवीर मंगल तुला–येतां–बसावे–पुरे,"
ऐसे बोलुनि रामदासगुरुजी गेले निघोनी त्वरें.

आज्ञा मानुनि ती प्रमाण भगवा झेंडा रणीं लाविला—
कोठे तो नृप, ते गुरू, समय तो, झेंडाहि तो आपुला!
ज्याला पाहुनि धीर वीर समरा सोडोनि भांबावले,
शस्त्रे टाकुनिया स्त्रियांत दडले, देशोधडी लागले,
भ्याले, रानधुळींत चीत पडले, अल्लाकडे धांवले,
झेंडा तो अरिधैर्यभेदक कुठे गेला? कसे जाहले!
ओठा चावुनि, दांत खावुनि, मदे गर्जोनि रानींवनीं
गेले धांवुनि खड्ग घेउनि अहा माझे मराठे रणीं,
मांडी थोपटुनी रणीं झगडले, मेलेहि ज्याच्यास्तव,
झेंडा तो, रणसिंह ते, मज विभो! स्वप्नी तरी दाखिव
दिल्ली ध्वंसुनि नाचला झयझया जो शत्रु-छातीवरी,
पाहोनी अटका पुन्हा फडकला जावोनि कोल्हापुरीं,
झाला भीम पराक्रमी, जयजयी, धर्मप्रजापालक,
झेंडा तो मज दाववा कुणि तरी या छातिचा मालक!
स्वामी श्रीशिवभूपती झगडले ज्याच्यापुढें आपुले,
बाजीही पडला, रणीं निज तनू तान्हाजिने वाहिले,
बाजीरावहि विप्र, क्षत्रिय परी झाला जयाच्या बळे,
हा! हा! क्षत्रिय मी असूनि असु हे त्यावीण कां ठेविले?

सराफा, इंदूर
जुलै १८९७

बघसी अंत किती राजसे ?

[चाल – केशवकरणी अगाध लीला०]

जिकडे तिकडे जगांत सारे प्रेम सांचले दिसे;
तयाविण कोठे कांहीं नसे.
प्रवाह सारे धांवत जाती नदीकडे अक्षय;
होती तिज भेटुनि अक्षय;
निशिदिनि रानीवनी वाहुनी तटिनीही झरझरा,
देती आलिंगन सागरा.
या पुष्प-वल्लरी तरुसंगें क्रीडती,
शशिसंगें रमते सदा कौमुदी सती,
अंबरीं समीरण सारे सम्मीलती,
प्रेमावांचुनि निष्फल जीवित ठावे तुजला असे.
बघसी अंत किती राजसे ?
तुंग महीधर गगनश्रीच्या वदनाला चुंबिती;
शशिकर जललहरी कांपिती.
दिनमणि येतां घरीं प्रेमला पूर्वदिशा सुंदरी
फुलते कदंबकुसुमापरी.
हांसत हांसत प्रफुल्लवदने तारागण खेळती,
अंबरीं परस्परां ओढिती.
रवि येतां उघडी नेत्राते कमलिनी,
शशि दिसतां हांसे आनंदुनि कुमुदिनी
वनलक्ष्मी नटते मधु आला पाहुनी
चंचल चपला, परि मेघाला सोडुनि दूर न वसे
बघसी अंत किती राजसे ?

शालदुशाला नको, नको मज मंदिलही भरजरी,
त्याहुनि कंथा माझी बरी.
सुरेंद्रनगरी नको, तुजसवें राहिन मी काननीं,
दुजें धन नको मला तुजहुनी,
ओवाळुनि टाकिन तुजवरुनी साठ कोटि अप्सरा !
नको ती विष्णूची इंदिरा !
तुज शोधित फिरलो जनीं स्मशानीं वनीं,
तरु वल्ली विहगा विचारिले जाउनी,
गिरि सरिता उडुगण नाहीं सांगत कुणी,
काय करूं तुज पाहूं कोठे तुजविण भरले पिसे
बघसी अंत किती राजसे ?
झुळझुळ वाहे प्रवाहजल हे एकसारखें जसें,
माझें आयु चालले तसें.
तुजविण दिसती शून्य दशादिशा ये लवकरि धांवुनी
देई आलिंगन साजणी !
सुमनभूषणे रचुनि परोपरि तनुलतिका मंडिन;
गुंफुनि अलंकार देइन;
नवकाव्यमाळ वेणींत तुझ्या घालिन,
नवरसी सुरस मिष्टान्न तुला चारिन,
या कविकुंजातच तुजसंगे राहिन,
सखये कविते ! दर्शन दे मज तुजविण कोणी नसे;
बघसी अंत किती राजसे ?
शास्त्राभ्यासा करुनी विटलो, विटलो विद्यालया;
याने जाइन लवकरि लया.

महापरीक्षा झाली, आली विद्या अथवा कला,
तरि मी तुजवांचुनि एकला!
प्रेमदृष्टि तूं ठेव मजवरी, मग सारे तत्क्षणीं
देइन हांकुन हृदयांतुनी!
ही विद्या साधिल तव पदसंवाहन,
ही कला करिल तव तनुलतिकामंडन,
नवकाव्य रचुनि हा दास करिल रंजन,
तव चरणीं सर्वस्व वाहिलें, येउनि घे त्या कसे
बघसी अंत किती राजसे?

इंदूर, सराफा
ऑगस्ट १८९७
प्रकाशन, सुविचार समागम
सप्टेंबर १८९७

निज नीज माझ्या बाळा !

[चाल – सुतार निर्गुणिंचे तुजसाठीं अणवीले]

बा नीज गडे नीज गडे लडिवाळा !
निज नीज माझ्या बाळा ॥ ध्रु० ॥
रवि गेला रे सोडुनि आकाशाला,
धन जैसें दुर्भाग्याला.
अंधार वसे चोहिंकडे गगनांत,
गरिबाच्या जेविं मनात.
बघ थकुनि कसा निजला हा इहलोक,
मम आशा जेविं अनेक.
खडबड हे उंदिर करिती,
कण शोधायाते फिरती,
परि अंतीं निराश होती,
लवकरि हेही सोडितील सदनाला,
गणगोत जसें अपणांला.
बहु दिवसांच्या जुन्या कुडाच्या भिंती;
कुजुनी त्या भोकें पडतीं.
त्यांमधुनी त्या दाखविती जगताला
दारिद्र्य आपुले बाळा.
हे कळकीचें जीर्ण मोडके दार
कर कर कर वाजे फार;
हे दुःखानें कण्हुनि कथी लोकांला
दारिद्र्य आपुले बाळा

वाहतो फटींतुनि वारा;
मुकवीतो अश्रूधारा;
तुज नीज म्हणे सुकुमारा!
हा सूर धरी माझ्या या गीताला
निज नीज माझ्या बाळा!

जोंवरतीं हे जीर्ण झोंपडें अपुले
दैवानें नाहीं पडलें,
तोंवरतीं तूं झोप घेत जा बाळा,
काळजी पुढे देवाला!
जोंवरतीं या कुडींत राहिल प्राण,
तोवरि तुज संगोपीन;
तदनंतरची करूं नको तूं चिंता;
नारायण तुजला त्राता.

दारिद्र्या चोरिल कोण?
आकाशा पाडिल कोण?
दिग्वसना फाडिल कोण?
त्रैलोक्यपती आता त्राता तुजला,
निज नीज माझ्या बाळा!

तुज जन्म दिला सार्थक नाहीं केले;
तुज कांहि न मीं ठेवीले.
तुज कोणि नसे, छाया तुज आकाश,
धन दारिद्र्याची रास;
या दाहि दिशा वस्त्र तुला सुकुमारा;
गृह निर्जन रानी थारा;

तुज ज्ञान नसे अज्ञानाविण कांहीं;
भिक्षेविण धंदा नाहीं.
तरि सोडुं नको सत्याला;
धन अक्षय तेंच जिवाला;
भावें भज दीनदयाळा;
मग रक्षिल तो करुणासागर तुजला.
निज नीज माझ्या बाळा!

इंदूर, सराफा
सप्टेंबर १८९७
प्रकाशन, रसतरंगिणी
१९१०

विश्वामित्रीच्या कांठीं

(स्थळ – बडोदें येथील कमिटी बागेतील झुलता पूल.
वेळ – पौर्णिमेची चांदणी रात्र.)
[चाल – फुले वेलीचीं०]

बघुनि मन धालें
साफल्य दृष्टिचे झालें ! ॥ ध्रु० ॥
पाउस बर्फाचा जणुं पडतो;
रजताचा जणुं मेघ वितळतो;
किंवा चंद्रकांत पाझरतो;
जणूं शीतागी —
मत्प्रिया मला आलिंगी ! १
शीतल चंदनरसांत पडलों;
अथवा अमृतडोहि बुडालो;
किंवा सुखस्वप्नीं सांपडलो;
न कळे कांहीं —
जिव वेडावुनि हा जाई ! २
शांतिदेवता निराकारिणी
वसते जणुं या मंगल स्थानीं;
सांगे मजला या उद्यानीं,
“ चंचल बाला !—
बघ इथे जगन्नाथाला ! ” ३
सृष्टिसुंदरी नटली थटली,
सूक्ष्म धवल वल्कला नेसली;
खुलली जणुं सुमवेली फुलली;

रम्य ही शोभा —
हिजपुढे काय ती रभा ! ४
शांत तटिनि जणुं पथ स्फटिकाचा
जातिपुष्पपथ वनदेवीचा
किवा ओघ सजिव रजताचा
की रत्नाची —
मेखलाच उद्यानाची ! ५
विश्वामित्रीजलिं या काळीं
तटवनभूमी चित्रित झाली ;
वरती तैसे दिसते खालीं ;
अद्भुत झाले —
पाताळ आज पाहीले ! ६
तारागणही स्पष्ट चिंबलें,
स्नाना जणुं हे मुनि अवतरले ,
तेजोनिधि कीं ऋषी बैसले ;
ध्यान धरोनी —
जलसमाधिस्थ होवोनी ! ७
शशिरायाही आंत उतरला,
कलहंसापरि पोहुं लागला ;
तटिनीने जणुं हृदयीं धरिला ;
प्रेमळ कांत —
पाहुनी इथे एकांत ! ८
जेथे असली श्रेष्ठ मंडळी,
तिथेच गारिबा जागा दिधली ;
शंका सखये ! परि उद्भवली,

खरी मम काया—
उदकामधि वा भूवरि या ! ९
वरती खालीं दिसतें गगन ;
मध्ये लंबित अपुले भवन ;
वातावरणीं आधाराविण
गोजिरवाणी—
फेंकिला चेंडु हा कोणीं ! १०
वरती खालीं ही शशिकांती ;
द्विगुणित शोभा द्विगुणित शांती ;
द्विगुणित आनंदाची भरती,
दृष्टि बावरली—
वर पाहूं किंवा खालीं ! ११
स्मरणशक्तिके ! जागृत होई ;
दर्शनदुर्लभ शोभा पाहीं,
विसरूं नको बघ यांतिल कांहीं ;
वारंवार—
कोठुनी असें दिसणार ? १२

इंदूर, ८ ऑक्टोबर १८९७, आणि बडोदें
प्रकाशन, मा. मनोरंजन : डिसेंबर १८९८

तरुवरा !

[चाल—केशवकरणी अगाध लीला०]

क्षुद्र बुद्धिनें अवगणिले तरि थोर करी उपकृती,
दिसते तीच मला तव रिती. १
कितीक वेळां जवळुनि गेलों, नाहि पाहिले तुला;
मनीं तूं राग न तो मानिला. २
विहंगवदने हका मारिल्या, जवळि न आलों, तरी
धरिला राग न तो अंतरीं. ३
अपराध्यावरतींही करिती संत दया अक्षय;
दिसतो तोच तुझा निश्चय. ४
जलवृष्टीनें भिजलों आलों जवळ तुझ्या तरुवरा!
दिला तूं प्रेमानें आसरा. ५
संकटसमयीं सहाय्य करिती संत सुजनदुर्जनां,
नाहीं भेद मनीं सज्जना. ६
शाखा-कर पसरुनी तयांच्या खालीं मज घेतलें,
सुतासम स्नेहे सांभाळिलें. ७
फेडुं कसा उपकार तुझा मी दुर्बल नकळे मला;
अर्पितो पद्यसुमन हे तुला. ८

इंदूर, नदीचें तीर
१० ऑक्टोबर, १८९७
प्रकाशन, रसतरंगिणी
१९१०

एका आसन्नमरण दुष्काळपीडितास

[चाल – नृपममता रामावरती]

सुटलासी दीन अनाथा,
धरिलेसी मृत्यूपंथा; शेवटीं. १
    संपला येथला वास;
    सरला तव आयुप्रवास; शेवटीं. २
दारिद्र्यदशा तनुसंगे
येथेच राहिली मागें; यापुढे. ३
    तुज तीव्र रवीचा ताप
    मावळला आपोआप; यापुढे. ४
तुज अदय हिवाचें वारे
झोंबेल कधींहि न बारे; यापुढे. ५
    घनवृष्टि पुन्हा येथील
    कधिही न तुला भिजवील; यापुढें. ६
हंसतील न आतां धनिक;
छळितील न निर्दय लोक; यापुढें. ७
    वसनाची न करीं चिंता;
    झालास दिव्य तूं आतां; यापुढे. ८
गेलास करुनि अन्नान्न;
करिं आतां अमृतपान; यापुढे. ९
    हरल्या तव आधिव्याधी;
    टळल्या तव सर्व उपाधी; यापुढें. १०
बहुमान तसा अपमान
तुज आतां सर्व समान; यापुढें. ११

तनुविकार येथिल सारे
येथेच राहिले बारे; यापुढे. १२

गेलास खऱ्या सुखधामा;
घे आतां चिर विश्रामा; यापुढे. १३

अशनाविण वसनावीण
गेलास अम्हां त्यागून; त्रासुनी. १४

सांगशील ना सुरभवनीं
किति निर्दय आम्ही प्राणी; येथले. १५

प्रेमाचे मोल कुणाला
ठाऊक नसे आम्हांला; सांग तूं. १६

जा सांग सुखाने कांहीं;
मज आतां बघवत नाहीं. ही दशा १७

चाललों तरी सखया मी;
भेटेन तुला निजधामीं; लवकरी ! १८

इंदूर, सराफा,
१२ ऑक्टोबर १८९७
प्रकाशन, रसतरंगिणी
१९१०

विनवणी

[चाल—राग आला ना फार केशवा]

काय झाले हो आज साजणा,
रुसुनि बसला कां हृदयरंजना ?
प्रणयकलहीं बोललें टाकुनि,
काय बसला हो तेंच घेउनी,
पदर पसरीतें हात जोडुनी,
जळो मेला हा जीव राहिना !
काय झालें हो आज साजणा ? १

पुरे नाहीं का राग जाहला,
दोन घटका मशिं नाहि बोलला,
काय माझा हा अंत पाहिला,
गडे बोलाना कां दयाघना ?
काय झालें हो आज साजणा ? २

" येई माझे लाडके साजणी,"
म्हणा माझा हा पदर ओढुनी,
गोड बोला मशिं जवळ घेउनी,
शपथ कंठाची प्राणजीवना !
काय झालें हो आज साजणा ? ३

इंदूर, सराफा
१५ ऑक्टोबर १८९७

बोलत कां नाहीं

[चाल – कृष्ण गडी अपुला]

बोलत कां नाहीं, झालें काय तुला बाई !
चोळी परकर नवीन केले,
दागदागिने सर्व घातले,
चूल बोळके जवळ मांडिलें,
दिलें सर्व कांहीं, तरी तूं बोलत कां नाहीं ? १
आई तुजला रागें भरली ?
कीं दादाने खोडी केली ?
रुसली माझी बाळ सोनुली,
काय करूं बाई, गडे तूं बोलत कां नाहीं ? २
सांग तुला का भूक लागली ?
देउं काय मी लाटुनि पोळी ?
रुसूं नको, घे ही बघ झाली
छकुले ! ये खा ही, गडे ! तूं बोलत कां नाहीं ? ३
शेजारिण वेणुचा बाहुला,
नवरा तुजला आज पाहिला,
म्हणुनि लाजुनी धरिशि अबोला ?
ओळखलें बाई, नको तूं सागुं नको कांहीं ! ४

इंदूर, सराफा
१७ ऑक्टोबर १८९७

प्रभात

[चाल – घनश्याम सुंदरा०]

प्रभात झाला रवी उदेला ऊठ उशिर झाला;
प्रेमळ भावें सरळ मनानें वंदिं जगत्पाला. १
दहिंवर पडले मौक्तिकवृष्टी जणुं भूवर झाली;
प्रेमरंगरंगित ही स्मितमुखि पूर्व दिशा खुलली. २
मंदमंद मधुगंधि समीरण येती भेटाया;
आलिंगुनि सांगती ' काळ हा दवडुं नको वांया.' ३
हास्यवदन ही सुमनमंडळी उठुनि उषःकालीं;
दहिंवरतोयें जणुं का प्रातःस्नान करित बसली. ४
प्रसन्नवदना वनलक्ष्मी ही शुचिर्भूत दिसते;
नानाविध नवपल्लव वाहुनि देवपुजा करिते. ५
तरुवर उठले, प्रफुल्ल झाले, आनंदे डुलती;
तन्मय होउनि मानसपूजा जणुं का हे करिती. ६
विहंग उठले गाउं लागले तरुवरि केव्हांचे;
मंजुळ वाणी ऐक, जणूं हे गायक स्वर्गीचे. ७
गगनविहारी खग वैतालिक वायूवरि बसुनी;
प्रभुगुण गाती उंच अंबरीं तल्लिन होऊनी. ८
खळखळ वाहत लगबग येती तटिनी गिरिवरुनी;
देवदर्शना जणूं चालल्या भाविक या तरुणी. ९
तरुवसनावृत तुंग पुरातन पर्वत हे दिसती
वल्कलधारी आद्यऋषी जणु ध्यान धरुनि बसती. १०
जिकडे तिकडे मंगलमय हे भूमंडल दिसतें;
ऊठ मानवा! आळवि प्रभुला जाइं शरण त्यातें. ११

इंदूर, सराफा: २० ऑक्टोबर १८९७
प्रकाशन, रसतरंगिणी १९१०

आगगाडीस

[चाल – ऊठ गडे सत्वरी। सेवा शेवटची ही करीं]

नेइं मला लवकरी
झाला उशिर किती हा तरी ॥ ध्रु० ॥
मानस माझें स्वेच्छाचारि,
मला सोडुनी तव स्कंधावरि,
जाउन बसलें केंव्हांचें घरि;
जड काया ही परी,
तरी तूं नेइं तिला सत्वरी. १

पवनचपल जन तुजला म्हणती,
मग कां धरिशी ही मंद गती?
ऐकुन माझी दीन विनती,
द्रव तुझिया अंतरीं,
आला नाहीं ना तिळभरी? २

जों जों जवळ घराच्या जातों,
तों तो अधिक उताविळ होतों,
तव निर्जिवपण विसरुनि म्हणतो
वेड्यावेड्यापरी,
बाई नेइं मला झडकरी. ३

आगगाडींत,
२२ ऑक्टोबर १८९७

१८९७ या वर्षाला

[चाल – विठाबाई माउली]

कालतरूच्या फुला, जाइं रे कालतरूच्या फुला ॥ ध्रु० ॥
कष्टप्रद तव आयु संपलें, घे चिर विश्रांतिला,
अनावृष्टिनें सुकलेंशी तूं रोग तुला लागला. १
ज्वरकीटें तव पराग नेले, केलें नीरस तुला,
मास पांकळ्या गळल्या अकरा, सोडीं बाराविला. २
हीच भेट, हा नमस्कार घे आतां शेवटला,
तुजसम अगणित फुलें उमलुनी, गेलीं विलयाला. ३
कालवृक्ष तरि सदैव धरितो नवीन सुमनाला;
विश्वोद्यानीं लावी उपटी एक तोच त्याला. ४
नतर "आज" निरंतर राहिल "काल" इथें इथला;
तो दिन येइल चिरसुख देइल केव्हां न कळे मला. ५

अहमदनगर
२ नोव्हेंबर १८९७
प्रकाशन, बा. बो. मेवा
२-१२-१८९७

आकाशांतील घारीस

अमर्याद हा व्योमसिंधू गभीर
मधें चालली घार ही नाव धीर
अशी उंच ही एकटी संचरे कां
पुसाव्या हिला सर्व येथून शंका १

जगाचा भला थोरला हा पसारा
तुला वाटला काय निःसार सारा
म्हणोनी अम्हां सोडुनी भूमिभागीं
सदा हिंडसी उंच आकाशमार्गीं २

खरे प्रेम नाहीं, खरा स्नेह नाहीं,
दयालेश माया नसे येथ कांहीं,
असे वाटले काय बाई तुला गे !
म्हणोनी तुला अंबरीं गोड लागे ? ३

जयानें तुझें प्रेम चोरूनि नेले,
तुला एकले खालती सोडियेले,
तया वल्लभा अंबरीं शोधण्यातें,
निघालीस का सांग बाई ! खरे ते ? ४

गतप्राण झालीं तुझीं काय बाळे,
तुला वाटले प्राण त्यांचे उडाले,
म्हणोनी पुन्हा त्यांस आणावयाला
नभीं हिंडसी सांग बाई ! कशाला ? ५

जयानें तुझी निर्मिली पक्षिकाया,
दिली'अंबरीं शक्ति तूंतें उडाया,

तुला जो सदा पोषितो वाढवीतो,
नभीं शोधिसी काय बाई ! विधी तो ? ६

जगा त्रासुनी लोक संन्यास घेती,
घरा सोडुनी वास रानीं करीती,
परी रानही सोडिले दूर खालीं,
विरक्ती अशी प्राप्त कां सांग झाली. ७

जगाचा तुला वीट आला कशानें ?
मला गूढ सांगें, तुझ्या संगतीं ने !
नको येथलें प्रेम खोटे क्षणाचें,
गडे ! दाव जे सत्य, जे शाश्वतीचें ! ८

अहमदनगर
२ नोव्हेंबर १८९७
प्रकाशन, रसतरंगिणी
१९१०

आंदोलन

[चाल – नंदाच्या घरीं आनंद झाला]

ताई गुणाची माझी छकुली,
"झोंका दे दादा" म्हणूं लागली;
संभाळ ताई! फांदी वांकली,
दोन्ही दोरांना गच्च आवळीं,
जो जो गे जो जो. १

वायुसागरीं आल्या लहरी,
ताई तरंगे नौका त्यांवरी;
कुंतलध्वजा फडफड करी,
पायाचे वल्हे हाण सत्वरी;
जो जो गे जो जो. २

वायुसिंधूला भरती आली,
नौका हालते वरती खालीं,
परकर शिडांची त्रेधा उडाली,
शाबास ताई! माझी सोनुली;
जो जो गे जो जो. ३

देवदयेचे झाड थोरलें,
भक्तिप्रीतीचे दोर बांधले;
मोक्षप्राप्तीचा झोंका हा चाळे!
आनंद देवो तुला वेल्हाळे!
जो जो गे जो जो. ४

अहमदनगर
५ नोव्हेंबर १८९७

प्रकाशन, बा. बो. मेवा
१८९७

असंतुष्ट पति !

विद्या दावुं कुणा ? कुणा रसिकता दावूं ? कुणा चातुरी ?
केलेली कविता कुणास शिकवूं ? दावूं कुणा माधुरी ?
अंगीं खेळुनि राहिला सुरस हा शृंगार दावूं कुणा ?
ऐसा व्यर्थ कशास जन्म दिधला धात्या ! अरे दुर्जना ? १

प्रेमें निंदिल कोण ? कोण रसिका कोपेल माझ्यावरी ?
ग्लानी हारिल कोण ? कोण मजला रंजील नानापरी ?
कोणाच्या वदना बघूनि रिझवूं उद्विग्न माझ्या मना ?
ऐसा व्यर्थ कशास जन्म दिधला धात्या ! अरे दुर्जना ! २

कोणाचें सुख साधुनी सुख मनीं मानूं ? कुणा शांतवूं ?
कोणाला विनवूं ? कुणावर रुसूं ? प्रेमा कुणा दाखवूं ?
वाटे जीव नको, असार सगळा संसार वाटे सुना !
ऐसा व्यर्थ कशास जन्म दिधला धात्या ! अरे दुर्जना ! ३

वृद्धाला तरुणी कुरूप पतिला पत्नी मिळे सुंदरी,
मूर्खा बुद्धिमती मिळे अरसिका शृंगारभोक्ती खरी ;
ऐशीं योजिशि जोडपीं विषम तूं ! ही का तुझी योजना ?
ऐसा व्यर्थ कशास जन्म दिधला धात्या ! अरे दुर्जना ! ४

त्यापक्षीं मज मूर्ख अंध करुनी देतां बरी बायको,
होता तो उपकार; हाय ! परि ती आशाहि आतां नको !
संसारीं मज गोवुनी, मज नको ऐसी दिली अंगना !
ऐसा व्यर्थ कशास जन्म दिधला धात्या ! अरे दुर्जना ? ५

१८९७

दीपका !

स्नेहाने जळशी, तयासह दिव्या ! तूं राहसी अक्षय;
स्नेहावांचुन जीवही न धरिसी ऐसा तुझा निश्चय.
स्नेहाचा लवही मिळे न मजला, प्राणांस कंटाळलों,
स्नेहावांचुन कोरडाच जळतों – हे काय मी बोललों ? १

कानीं हे पडतांच काय तुजला वाटेल आई बरे ?
वेड्याचे वच मानशील सखये ! कैसे बरे तूं खरे ?
मित्रा ! तूं म्हणशील खास बनला वेडा तुझा सोबती;
बोला – कांहिं म्हणा वदून चुकलो आतां न त्याची क्षिती ! २

अहमदनगर (?)
१८९७

शाहणी बाहुली

[चाल — ला बाई ला, बेलाचें पान माझ्या महादेवाला]

या बाई या, बघा बघा कशि माझि बसलि बया;
ऐकुं न येतें, हलुहलु अशि माझि छबि बोलते. १
डोळे फिर्विते, टुलटुलु कशि माझि सोनि बघते. २
बघा बघा तें, गुलुगुलु गालांतच कशि हंसते. ३
मला वाटतें, इला बाई सारें कांहिं सारें कळते. ४
सदा खेळते, कधिं हट्ट धरुन न मागे भलतें. ५
शाहणि कशी, साडिचोळि नवी ठेवि जशिच्या तशी. ६

१८९७
प्रकाशन, बा. बो. मेवा
२ मार्च १८९९

स्वतंत्रतेस—

[श्लोक]

बांधी ज्यास न शृंखला, न कधिं जें कोणा उगा भीतसे,
ऐसें मानस मात्र मंदिर तुझें स्वातंत्र्यदेवी ! असें,
जेथे नित्य घनांधकार असतो कारागृहीं त्या सदा
तत्तेजस्तरणी प्रकाश करुनी त्याची हरी आपदा. १

जो जो चंदन घाशिती अधिक दे तो तो सुगंधाप्रती,
जो जो कांचन तावती अधिक ते तो तो झळाळे अती;
जो जो रत्न शिलेवरी उगळिती तत्तेज तों तो चढे,
जो जो बद्ध तुला करूं बघति तूं स्वच्छंद तों तो गडे. २

कोंडोनी अपकीर्ति होइ न तुझी सत्कीर्ति होते परी,
दंडोनी दुबळी नव्हेच उलटी होशी बलाढ्या खरी,
ज्यांना त्वद्गुण ठाउके, निज गृहीं त्वद्भक्त जे गाजती,
येथें तेच तुझ्या वधार्थ उठती ही नीति गे कोणती ? ३

१८९७

अ आ ई !

[चाल – तुम्ही चला हो वरमायी, नोवरियाचे आई]

मोत्या ! शीक रे अ आ ई,
सांगूं किति तरि बाई ॥ ध्रु० ॥

दादा आई म्हणताती,
अ आ ई ई कठिण किती,
तुजला कधीं न येइल ती ;
म्हणुं दे कोणी कांहीं —
शीक रे अ आ ई. १

यू यू ये ये जवळ कसा,
गुप्चुप् येथे बैस असा,
ऐक, ध्यान दे, शीक तसा ;
धडा पहिला घेई —
शीक रे अ आ ई. २

म्हणतां तुजला येत नसे,
शिकविन तुज येईल तसें,
अ आ इ ई भुंक कसे ;
का रे भुंकत नाहीं —
शीक रे अ आ ई. ३

१८९७

नवें पान उघडलें !

[श्लोक]

होती सृष्टि कुठें ? उजेड अथवा अंधार होता कुठें ?
होता मात्र तदा जगज्जनक तो, हा काळ होता कुठे ?
कोणी कांहिं कुठे कधीहि नव्हतें तेव्हां जगन्नायक,
इच्छासाधन घेउनी बनविता आला महा पुस्तक. १

कोरें पुस्तक निर्मिले प्रथम ते आकाश ज्या बोलती,
नाना तारकपुंज आंत लिहिले त्यांची न कोणा मिती
येथें काढियलीं यथाक्रम तरू पक्षी पशू माणसें.
“होवो हे” म्हणतांच ते उमटलें जागीं जसेंच्या तसें. २

झालें पुस्तक पूर्ण विश्व म्हणतों, ज्याला इथे आपण,
वाचाया बसला प्रभू, उलटितो पानें स्वये वाचुन;
त्यानें आजवरी किती उलटिलीं पानें तया ठाउक,
जाणे तोच पुढील यांत उरलीं पाने किती आणिक. ३

जन्मापासुन पाहिलीं वरवरी तेवीस पाने पुरीं,
कोणा माहित आणखी किति तरी पाहीन या भूवरीं ?
दृष्टीदेखत आज पान सरलें; आले नवे बाहिर,
जाणूं काय अम्ही शुभाशुभ किती वाचील तो यावर ? ४

इंदूर
१ जानेवारी १८९८
प्रकाशन, बा. बो. मेवा
६ जानेवारी १८९८

बाललेखन

(एका कविमित्राचें मौल्यवान् पुस्तक वाचावयास आणलें. त्यावर आमच्या पश्चात् चिरंजीवानें यथेच्छ रेखाटलें. त्यास उद्देशूनः—)

[दिंड्या]

दौत शाई पुस्तकें छान छान
कुणीं आणीलीं खेळणीं लहान
अशा भावें खेळलें अज्ञ बाळ
बघा त्याचा हा दर्शनीय खेळ ! १

जया लेखन हें काय नसे ठावें.
तया आलें मनिं कांहिं तरि लिहावें.
प्रथम त्याचा हा यत्न इथे झाला
काय लिहिलें तें ठाउकें तयाला ! २

बाललेखक बैसला लिहायाला
मला गमलें जणुं देवदूत आला.
लिपी भाषा स्वर्गिची हा लिहून
करी वर्णन तेथलें आठवून ! ३

अम्हां कळतें जरि काय तो लिही ते
तरी सार्थक जन्मून खरे होते;
अमरपुरिचें जें गूढ तया ठावें
काय आम्हां तें कळतही नसावें ! ४

सदा आनंदी दुःख लेश नाहीं
सदा निर्मळ मग पाप कुठुनि येई ?
शांत कोमल तेथला जसा तैसा
इथे होतों शैशवीं मुक्त जैसा ! ५

कुठुनि आलों मी, कुठे जावयाचे ?
कसा ईश्वर तो, कसे भक्त त्याचे
कसा त्याचा आनंद-लोक बा रे !
स्मरत होतो तें बाळपणीं सारें ! ६

हरिणबालासम दुडुदुडू उडावें,
विकच कमलासम गुळुगुळू हंसावे !
विहगासम किति मधुर मधुर गावें,
स्वर्ग होता तेधवां मला ठावे. ७

अनल जाळी हे जेधवां न ठावे
म्हणुनि भेटावे जया सुमनभावें;
अंग जळतां परि आठवे विशेष
स्वर्ग माझा हा नव्हे अन्य देश. ८

उदक गमलें ही शिळा पसरलीसे
तिथें जाउनि वाटले रमावेसे
हाय ! दुःखा आरंभ असा झाला !
सदा सौख्यद तो स्वर्ग कुठे गेला ? ९

पुढे खेळामधि चित्त गुंग झालें,
लुटूपुटिचें घरदार गळीं आलें,
बालसंसारीं चित्त रंगवीलें,
स्मरण स्वर्गाचें हाय ! निघुनि गेलें ! १०

पित्या शिक्षण हे वाटलें अगत्य
मार चुकवाया बोललों असत्य,
अशा परिनें संसर्गदोषयोगें
अधामागुनि अघ मनीं शिरूं लागे. ११

जन्मतः जो लाजवी देवदूता
तोच नीचाहुनि नीच पहा आतां !
अहा ! मूढा, पामरा, पापराशी !
काय केलें तू स्वयें आपणांशीं १२

१८९८
प्रकाशन, सुविचारसमागम
मार्च १८९९

देवाजीचीं सर्व मुलें

जिकडे तिकडे फुले फुले
गोजिरवाणीं जशीं मुले,
तुम्हि जनांत पहा,
तुम्हि वनांत पहा, १

रंग मजेचा किती खुले,
सुवास चाले चित्त भुले,
तुम्हि जनांत पहा,
तुम्हि वनांत पहा, २

जिकडे तिकडे फुलें फुलें !
सान पांखरे, किती किती,
गातीं तालसुरावरतीं !
तुम्हि जनांत पहा,
तुम्हि वनांत पहा, ३

कुणी खेळतीं कुणि उडतीं,
बसतीं हंसतीं चिवचिवतीं,
तुम्हि जनांत पहा,
तुम्हि वनांत पहा, ४

सान पांखरें किती किती !
सान पांखरें फुले फुले,
देवाजीचीं मुलें मुलें !
तुम्हि जनांत पहा,
तुम्हि वनांत पहा, ५

प्रभुयश गाती, घेति झुले,
ऐकुनि हर्षें सृष्टि डुले,
तुम्हि जनांत पहा,
तुम्हि वनांत पहा,
देवाजीचीं सर्व मुलें ! ६

१८९८
प्रकाशन, बा. बो. मेवा
२ फेब्रुवारी १८९९

एक फुलें विकणारी पोर

कुणि घ्या हो ताजीं ताजीं हीं फुलें,
घरिं वाट पहाती भाऊ तान्हुले,
घ्या गुलाब जाई चाफा मोगरा,
कल्याण करिल देवाजी घ्या तुरा.
  ही स्वस्त लाविली वेणी,
  एकेक कळी अश्रूंनीं
  आभारयुक्त भिजवूनी
  देईन तुम्हांलागूनी,—घ्या फुलें १

घ्या बाई लवकर वेण्या; घ्या तुरे;
घरिं रडत असतील तान्हीं लेंकरें;
मी लहान होते बाबा वारले;
आईनें मागोमागीं सोडिलें;
अंगावर चिरगुट नाहीं राहिलें;
हे प्राण नकोसे आतां जाहले.
  भावंडें उघडीं पडलीं;
  देवाची मर्जी फिरली,
  हीं फुलें विकोनी सगळीं
  खाया नेइन त्यांजवळी—घ्या फुलें. २

अहमदनगर १८९८
प्रकाशन, बा. बो. मेवा
६ ऑक्टोबर १८९८

लक्ष्मीविलास राजमंदिर—मनोरा

[चाल – वीरशिरोमणि सकलधनुर्धर]

विद्योन्नत श्रीमंत सयाजीराय जसा तो असे,
मनोरा उंच तसा हा दिसे;
शुद्धाचरणे धवल कीर्तिचें राजवस्त्र त्या जसे,
वसन तव शुभ्रवर्ण हे तसें,
जरि राज्यभार तो प्रचंड वाहे शिरीं,
तरि असे भूपती शांत सदा अंतरीं;
शातता तशी तव शिखरीं वसती करी.
गभीर महिमा ख्यात नृपाचा अरिही वानीतसे
तोच गुण तव ठायीं वसतसे १

अधिकारीजनरूपनेत्रयुत भूप–राज्यतनु जशी,
गवाक्षीं तव तनु शोभे तशी;
राजकुलीं एकला नरपती उच्चपदाला वरी,
तसा तूं राजगृहाच्या वरी,
तो राजा पाहे प्रजाजनाला जसा,
नृप दिसे प्रजेला, घन जैसा सारसा,
तूं बघशी सकलां, दिसशी सकलां तसा.
वैभवशेखर भूप, त्यापुढें उच्चहि लघुता वरी,
दिसे तव शिखराहुनि त्यापरी. २

तव शिखराहुनि दिसती मजला रम्य रम्य उपवनें,
रेखिलीं चित्रें जणुं सृष्टिनें;

अथवा राजांगणीं काढुनी अपूर्व रंगावली,
गेल्या वनदेवी स्वस्थलीं !
हे शिरोभाग जनसदनांचे दीसती,
जणुं उंच सखल या जललहरी उसळती;
तरु–राजि सरोजल, क्षितिज तीर भोवतीं;
प्रासाद न हा श्वेतकमल जणुं फुललें; तद्दर्शनें
आला कविभ्रमर कर्पणें. ३

राष्ट्रतनूचा आत्मा राजा, हृदयीं त्या ठेविसी,
जणूं तूं राष्ट्रत्वा पावसी !
लक्ष्मीचें तूं विलासमंदिर, नादो लक्ष्मी सदा,
वसो श्रीसरस्वती सर्वदा.
या सदनांचा तूं राजा दिसशी मला,
नृपगुणीं म्हणुनि तूं क्षणभरि मज भासला,
कीं क्षितिपतिनें तुज यशःस्तंभ रोविला,
गृहराजा ! तव शोभाकारण जनराजा त्याजशी
जपावें, आत्म्याला तनु जशी. ४

बडोदे
१८९९

मावळ्यांस आमंत्रण

[भुजंगप्रयात]

चला मावळे वीर हो! या घडीला;
धनी संगरा बोलवीतो तुम्हांला;
लढाया चला सोडुनी सर्व काज,
रणीं दाखवा शत्रुला शौर्य आज. १

चला सज्ज व्हा, घ्या यशस्वी हत्यारे,
चला ज्वान हो! वृद्ध हो! आज सारे,
चराया गुरें राहुं द्यावीं वनींच,
असे सांगतों मी न, सांगे धनीच. २

त्यजा चालत्या नांगराला तसाच;
धन्याची करा चाकरी आज साच.
पुरे तोडणें वृक्ष, घ्यावी कुठार,
रणीं शत्रुला मारण्या आज ठार. ३

पुरे जेवणें, हातचा घास टाका.
उठा सज्ज व्हा, दुंदुभीनाद ऐका;
नका घालवूं वेळ होतो उशीर,
रणीं पाहते शत्रुचे वाट शीर. ४

उठा आवळा कंचरा वेळ झाला;
चला ढाल घ्या खड्ग घ्या लांब भाला.
कुणी गोफणी तीर वा घ्या कृपाण:
अरी–संगरीं माजवावे तुफान. ५

निघा सत्वरीं वादळीं जेंवि लाटा;
चला वेळ झाला, धरा चोरवाटा,
जमा इष्ट जागीं, पळा वायुवेगें
त्यजा आळसा चित्त ठेवा न मागें. ६

चला मावळे वीर हो! या घडीला;
शिवाजी रणीं बोलवीतो तुम्हांला.
लढाया चला सोडुनी सर्व काज;
रणीं दाखवा शत्रुला शौर्य आज. ७

बडोदे
१८९८

दिवाळी

[दिंडी वृत्त]

कालमहिषासम चंड ते पयोद,
वीरगर्जितसम भयद मेघनाद,
शरापातासम वृष्टि, सर्व कांहीं
नष्ट वर्षाधिपसवें लया जाई. १
शरद्राजा राज्याभिषेक झाला
काळ भीतीचा सर्व तो निमाला
शांतिसमृद्धी शरद्राजकांता
सुखें नांदूं लागल्या इथें आतां. २
मेघरूपा पाहूनि अंबरांत
पळत होत्या ज्या तटिनि भयाभीत,
सदय शरदे तच्छत्रु लया नेला,
शांत आतां त्या चालल्या घराला ! ३
जलद – शरवृष्टी सहन वनीं केली
जागजागीं घायाळ तनू झाली
इंद्रधनु ते मोडले, अरी गेले,
बघुनि फुलले तरु मुदित मनीं झाले. ४
पौरजनही निजगृहा रंगवीती;
द्वारदेशीं सुमहार घालिताती;
नवीं वस्त्रें भूषणें लेवुनी हीं
घरें सजलीं जणुं पुरुष भव्यदेही. ५
गेहगेहीं आकाशदीप मोठे
लाविले हे पाहूनि मना वाटे,

नभा सोडुनि नक्षत्रलोक आला
भूमिभागीं वास्तव्य करायाला. ६

रत्नहारासम अमित दीपराजी
बघुनि आली कल्पना मनामाजीं,
पूर्वजात्मे सोडूनि वीरलोका
विक्रमोत्सव पाहण्या पातले का ! ७

करुनि स्नाने अभ्यंग अंगणांत,
अंगरागा अंगास लावितात,
वसन कनकालंकार लेउनीयां,
तरुण नटती, नटतात तरुण जाया. ८

जणूं नूतन अभिषिक्त विक्रमाला
बघुनि अनुपम आनंद जनां झाला
म्हणुनि उत्सव करितात—हाय हाय !
दिवस गेले येतील पुन्हा काय ! ९

असो, होतों मंदिरीं या विचारीं,
तोंच कविता पातली मनोहारी !
खिन्नवदना पाहूनि विचारीलें,
"प्रिये कविते ! काय गे तुला झालें !" १०

म्हणे कविता, "ही भाउबीज आज,
म्हणुनि वाटे सोडूनि सर्व काज,
मनोरंजनभाउची भेट घ्यावी
आस मनिंची कवि ! पूर्ण ही करावी." ११

"सखे कविते ! बोलवीं तुझा भाऊ,
स्नेहतैला लावूनि घाल न्हाऊं,

कृपावस्त्र ल्यायास दे तयाते,
सुरस नवरसयुत घाल भोजनातें; १२

भावचल दे पाट त्या बसायास,
भक्तिरांगोळया काढ आसपास,
सदयहृदयाचें ताट घे करांत,
ज्ञानदीपा लावूनि ठेव त्यात, १३

बोध नीरांजन, घृत प्रेमरूप,
वात षड्रिपु, अध्यात्मज्ञानदीप
हाच घेउनि ओवाळ भाउमोतीं,
खाउ म्हणुनी दे निरभिमान शांती. १४

लाव कुंकुम मग बाधवानुराग,
क्रोधकज्जल हा लावुं नको डाग,
कनक-मौक्तिक हे शब्द–अर्थ घेई,
लाव भालीं, आनद विडा देई; १५

काव्यमाला मग घाल ही गळयांत,
यशःपरिमल पसरु दे दिगंतांत,
माग ओवाळुनि हेच मनांतील,
देइं भाऊ! रसिकता जी असेल.” १६

सखे कविते, कल्पने निर्विकारे!
हेच घेई मागून तुला सारे.
जिथे नाहीं रसिकता तिथे जाण,
असुनि नसुनी तव सारखेच प्राण! १७

तुला आतां सांगतों एक गोष्ट—
करीं उत्सव, परि तो न मला इष्ट.
मनःस्थिति तूं जाणसी, तुला ठावे,
दिवाळी ही करणें न मला भावे. १८

वसे भीषण अंधार जरि मनात,
दीप लावा कासया मग जनात?
देश बुडला दुःखात आपुला गे!
कसा उत्सव मग गोड मना लागे. १९

जधीं जाइल दारिद्र्य बांधवांचें,
जधीं जातिल हे दूत यमाजीचे!
जधीं होइल जन्मभू पुण्यशाली,
तदा माझी गे समज ती दिवाळी! २०

बडोदे
ऑक्टोबर १८९८
प्रकाशन, मनोरंजन
नोव्हेंबर १८९८

स्वप्न-भेट

[श्लोक]

अखंड स्नेहाचें वसत हृदयीं बीज अमल,
कथाया तें घेशी खुण म्हणुनि का स्नेहल तिल?
कशाला गे वेडे तिल तरि हवे निश्य मजला?
मदात्मा ते सांगे, अवगत नसे काय तुजला? १

दिलें आयासानें तदुपरि किती साखरपुट,
मला लागावे ते मधुर म्हणुनी ही खटपट?
तुझ्या एका शब्दे अमृतमय सर्वेंद्रियगण
सदा होई, हे का अवगत न तूंतेंहि अजुन! २

करीं घेऊनी ते तिळ जवळ आलीस मुदिता
तदा झाली आहा! पुलकित तुझी ती तनुलता!
बघोनी ते झाले रसिक तिळही फार मुदित,
तुझ्यासंगें तेही जित्र नसुनि झाले पुलकित! ३

स्वयें मधुर तूं तरी मधुर का न ते होतिल,
न कल्पलतिकेस तीं विषफलें कधीं येतिल.
स्वयें रसिक तूं तुझे रसिक कां न व्हावे तिळ,
सदा विमल कारणा विमल कार्य हेची फल! ४

हळुच बघुनि, खाला मान घालूनि चाला,
वळवुनि वदनाला, आवरी अंचलाला,
मधुनि मधुनि सोडी चोरुनी दृग्शराला,
न कळत मज दावी लज्जिता रम्य लीला! ५

फिरुनि फिरुनि कांहीं बोलण्या यत्न केले,
फिरुनि हळुच लाजें तोंड बाजूस नेले,
पदर फिरुनि आला आडवा तो बळानें,
विधु जणुं लपवीला राहुने या खळानें, ६

करुनि सकल होतें धैर्य तें एक जागीं,
हळुच हळुच आला हात तो अग्रभागीं,
हर हर फिरुनी कां चालला मागुतीं तो;
तिल तिल तिल तो तो धीर माझा हरीतो. ७

किसलय लतिकेचे मंदवातें हलावे
स्फुरत अधर तैसा— याहुनी काय हावें;
मधुर कुशल ओष्ठा, मौन हें तूं धरीलें,
तरिहि मजसि तेणें सर्व तूं ऐकवीलें ? ८

चतुर चतुर मोठे कालिदासादि झाले,
तरि तव कृतिनें त्यां आज तूं लाजवीलें,
वदुनि मुळि न कांहीं थोर पांडित्य केलें,
अघटित रचनेचें काव्य तूं ऐकवीलें ! ९

मधुर किति, किती हे गाड तैसें अपूर्व,
त्यज तरि तव आतां गीष्पते ! सर्व गर्व.
परिसुनि हृदयाचा कर्ण संतुष्ट झाला,
वद पुनरपि ओष्ठा, ऐकवी त्वत्कृतीला. १०

वचपटु नयनांनो ! कासया ही वकीली,
मधुरतर अशी कां मुग्धभाषा वरीली ?
मजसि मिटुनि डोळे दीसतें सर्व कांहीं;
स्तिमित असुनि तंद्रा बोलते तूमची ही. ११

श्रवणविषय नाहीं मुग्धभाषा अशी ही
मिळविलि कुठुनीया स्तमिता इंद्रियांहीं ?
जणुं मदनच हीच्या रोमरोमीं लपूनी
अगणित रसनानीं बोलतो दिव्य वाणी. १२

शशिकिरणशलाका घेउनी त्या अनंगें
नवकमलदलीं का इंद्रचापीय रंगे
रतिहुनि अति नामी कामिनी रेखिली ही
अचल मुबक ऐशी यांत संदेह नाहीं ! १३

" सखे, पाहीं मोठें नवल दिसतें आज मजला
नभा सोडोनी ही अवनिवरि आली बघ चला,
पयोदांतें झांकी, अचल बनली शीतल कशी
बघे आदर्शी कीं मम हृदयि जी बिंबित तशी ! १४

कशी सृष्टी आली उलट, विपरीता कशि धरा,
दिलें जिह्वेनें गे निजवचनकर्तव्य अधरा !
प्रिये ! तोही जात्या पुरुष असुनी बोलत नसे,
अवर्णोच्चारें तो तरि सकल सांगे बघ कसें ! १५

तुला वाटे खोटें तरि मजसि दे सिद्ध करुनी."
असें ऐकोनी ती स्मित करुनि पाहे मुरडुनी,
म्हणे "नाथा"–छे छे पुढतिं मज कांहीं न कळलें,
अहा वेडे ! कां गे पुनरपि असें मौन धरिलें ? १६

पाचारुनी सकल धैर्य विलासिनी ती,
लाजूनि, थांबुनि, पुनः बहुता बळांतीं,
अस्पष्ट गोड वदली मित मंजु बोला
"हे तील–" मौन पुढतीं; मग "गोड बोला." १७

"आहा सखे! विनयशालिनि मी रिझालों,
सर्वांग सांडुनि सुधामयकाय झालों;
त्यातूनि येतिल कसे कटु शब्द आतां,
तो सूर्यकांतहि शमे नभि चंद्र येता!" १८

ऐसे वदोनि अधरामृतपानकामी
ये ये म्हणोनि पुढतीं सरसावलो मी,
भितीस तो धडक लागुनि होय जागा—
स्वप्नींच का तुज मना! दिसली सुभागा? १९

मरणभगिनि निद्रे! हाय हे काय केले,
स्मरणहरणशीले! स्वप्न तेही हरीले!
चिर जरि असले मी पाहतों स्वप्न नामी
तरि फिरुनि उठाया इच्छितों का कदा मी? २०

बडोदे, पॅलेस रोड
१२ जाने १८९९

शेवटचें मागणें

[श्लोक]

असंख्य जन भूतलीं सरस एकएकाहुन,
तयांत वद तू कुठे अबल अज्ञ अज्ञाहुन,
पुरातन तसे नवे कवि कितीक, काव्ये किती,
तयांत वद तू कुठे ? वद मना ! कुठे त्वत्कृति ' १

शिखा गगन भेदिती, दिपविती रविज्योतिना,
अशी सतत दीप्त ती तळपते कविप्रेरणा;
तयांत ठिणगी कुठे वद मना ! तुझ्या स्फूर्तिची,
विझेल निमिषांत ही; धरिसि काय आशा हिची ! २

प्रचंड कविकल्पनाविहग दिव्य पक्ष्यावरी
महीतलि, घनांवरी, उडत दिव्यलोकांवरीं;
विपक्ष तव कल्पनाविहग सांग कोठें मना,
जया सबल भूतलावरिहि चालतां येइना ? ३

निघे हृदयभूतुनी, दशदिशांहि उल्लंघुनी
विचित्र ! वरतीं चढे नभललामगंगेहुनी,
रसाळ वचनौघ जो प्रभुपदीं पडे तो कुठे,
पडे सतत खालती वचनधार तीही कुठे ? ४

समस्तखमणिप्रभा करुनि एक जागीं मनीं
पुराणकविकीर्तिचा विमल अंश तो पाहुनी,
दिसे मज न त्यापुढे फिकट कीट खद्योत मी !
विझे नयन दीपतां नच दिसे तमाला तमीं ! ५

अनर्थ न बरा, असो ‘ कवि ’ सुशब्द अन्वर्थसा,
कवित्व नलगे मला शिकवितुरा जसा वायसा.
यथामति करीन मी तुजपुढे सदा जल्पना,
प्रभो ! मधुर मान तूं, तुजशि हीच अभ्यर्थना ! ६

सुवर्ण, शुचि शब्द तूं, मधुर वाक्य तूं, अर्थ तूं,
रसाल रसमूर्ति तूं, यमक तूं, अलंकार तूं,
अनंतगुण काव्य तूं, कवि अनादि वागीश तूं,
तुला रसिक तूं, दुजा तुजशि कोण ? तूं एक तूं, ७

अशा प्रभुवरा तुझे गुण किती, कुठे कोणते,
यथास्थित कथावया जगिं समर्थ या कोण तें ?
परात्पर जगद्गुरो ! कवि जगत्त्रयीं तूं खरा,
कवित्व नलगे, मिळो तव पदीं सदा आसरा. ८

बडोदे, पॅलेस रोड
डिसेंबर १८९८

कवितांच्या प्रथम चरणांची सूची

१ अखंड स्नेहाचे वसत हृदयीं बीज अमल ८३
२ अमर्याद हा व्योमसिंधू गभीर. ६०
३ अयि भुवनमनोमोहिनी, जननी. . १
४ असंख्य जन भूतलीं सरस एक एकाहुन. ... ८७
५ आकाश अगणीं रांगत आला. २४
६. काय झाले हो आज साजणा ! . . ५५
७ कालतरूच्या फुला, जाइं रे. . ५९
८. कालमहिषासम चंड ते पयोद. ७९
९ कुठे आतां जाशील विहंगा रे ! .. १०
१०. कुणि घ्या हो ताजीं ताजीं हीं फुले. ७४
११ चला चला फुलांनो, चला तिला भेटाया २६
१२. चला मावळे वीर हो या घडीला . ७७
१३ जा दृष्टिबाहिरुनि दुष्ट पोरी. . . ३४
१४ जिकडे तिकडे जगात सारं प्रेम सांचलं दिसे. ४३
१५ जिकडे तिकडे फुले फुले . ७२
१६. ताई गुणाची माझी सोनुली ६२
१७. तुझ्या माझ्यामध्ये अगणित जरी कोस असले. ३८
१८ दिनरजनींचा विभाग व्हाया रविशशि निर्मियले .. २८
१९. दौत शाई पुस्तके छान छान. .. ६९
२० नाहीं सौख्य जगांत वाटत असे होते जयाला खरे ३९
२१. नेई मला तुजसवे प्रतिभाविहगा ! २६
२२ नेइं मला लवकरी. ५८
२३. प्रभात झाला, रवी उदेला, ऊठ उशिर झाला. .. ५७

२४ प्रातःकाळीं कुणी कोकिला तरुशिखरीं बैसुनी. ... ३०
२५. बघुनि मन धाले. .. ४९
२६. बाई ! सांगु किती तुजला. ३२
२७. बांधी ज्यास न शृंखला न कधिं जें कोणा उगा भीतसे ६६
२८. बा नीज गडे ! नीज गडे लडिवाळा ! . ४६
२९ बोलत कां नाहीं? . ५६
३०. भिक्षा वाढ असे समर्थ म्हणती न्यायासनीं ऐकुनी ४१
३१ मोत्या ! शीक रे अ आ ई. ६७
३२. या बाई या ६५
३३. येई रे सखया ! . ०
३४ लतिके ! तुजला निर्मुनिया. १६
३५. वसंतराया म्हणे, " फुलांनो ! करा त्वरा झडकरी ३३
३६. वसंतवाता ! बहार केलिस मजला आलिंगुनी १३
३७ विद्या दावुं कुणा, कुणा रसिकता दावूं, कुणा चातुरी. ६३
३८ विद्योन्नत श्रीमंत सयाजीराव जसा तो असे. ७५
३९. सहज चालतां मार्गी तुजला बघतां डोळे भरून ५
४०. सहज बसलो येऊनि मंदिरात १२
४१. सुटलासी दीन अनाथा ! .. ५३
४२. सुमनमाले ! सोडोनि सुमनचापा. ७
४३ स्नेहानें जळशी, तयासह दिव्या ! तू राहसी अक्षय. ६४
४४. हात जोडुनी विनती करिते स्वामी ! परिसावी. ३
४५ हिरण्यकश्यपु दानवशेखर महीवरी मातला. ६
४६ ही कलिका, छे ही सौंदर्याची खाण. २२
४७ होती सृष्टि कुठे, उजेड अथवा अंधार होता कुठे . ६८
४८. क्षुद्रबुद्धिनें अवगणिले तरि फार करी उपकृती. ५२

कवितांवर टीपा

१. कविवर रवींद्रनाथ टाकुरांच्या एका प्रसिद्ध बंगाली कवितेचें हे जवळजवळ शब्दशः भाषांतर आहे. दत्त बंगाली केव्हां शिकले ते समजत नाहीं. रविबाबूंच्या काव्याचे मराठींत हे पहिलेच रूपांतर असावें. हे रूपांतर १८९८ सालीं केलें आहे, तथापि दत्तांच्या स्वतःच्या योजनेप्रमाणे कालक्रम सोडून ही कविता प्रथम देण्यांत आली आहे.

२. या कवितेचे मूळ नांव 'एक मद्यपी व त्याची स्त्री.' हा संवाद होता. मद्यप्यास वगळून स्त्रीसच ठेवलें आहे. या योगानें कविता आटोपशीर व सुरस दिसेल असे वाटतें

३. हा एक 'असली' लावणीचा मासला आहे दत्तांनीं अशा बऱ्याच लावण्या रचल्या होत्या असे म्हणतात. दत्तांचा कालिदासी शृंगार आधुनिक काव्यांत अपूर्व आहे. तो उत्तान, अदम्य व खुल्या दिलाचा आहे. इतर कवीच्या शृंगाराप्रमाणें आंग्लकाव्यपरिचयानें तो मुका किंवा मितभाषी झाला नाहीं.

७. या काव्यांतील प्रेमळ भाव, कोमलता व करुणरस ही त्रयी फार सुंदर आहे. भाषा या भावांना साजेशीच मृदु आहे 'राया' शब्दांतच मौज आहे. भाषेचे सौष्ठव व मृदुत्व व त्यांपासून प्राप्त होणारे नादमाधुर्य या बाबतींत बालकवीखेरीज दत्तांची बरोबरी करणारा कोणी कवि नाहीं

८. कवितेस प्रणयिनी कल्पून तिच्याशीं प्रणयक्रीडा करण्याची दत्तांना मोठी हौस होती. या व पुढील कांहीं कवितांवरून दत्तांच्या कवितादेवीवरील प्रेमाची कल्पना होईल.

९, १०, ११. या कवितांत दत्त सृष्टीशीं समरस झाले आहेत या कवितांतील उत्प्रेक्षा संस्कृत कवींच्या वळणावर आहेत. दत्तांचें काव्य म्हणजे संस्कृत व इंग्रजी काव्यांचें एकीकरण (Synthesis) आहे. या दृष्टीनें ते केशवसुतांपेक्षां लहान असून जुन्यानव्या युगांच्या मध्यरेषेवर उभे आहेत हे विशेष आहे.

२०. रा. नारायणराव पैठणकर या मित्रांना लिहिलेले हे पत्र आहे. शेवटचा श्लोक गाळला आहे.

२३. या प्रसिद्ध कवितेचा आरंभ शेलेच्या ' Love's Philosophy 'च्या आधारें केला आहे. चंचल चपलेला मेघास बिलगावयाला लावून दत्तांनीं शेलेवर ताण केली आहे.

२४. हे करुणगीत महाराष्ट्रकाव्यांत अनन्यसाधारण आहे असे म्हटल्यास अतिशयोक्ति होणार नाहीं प्रसिद्ध 'राजहंसां'त एक प्रकारच्या Dramatic effect चा आश्रय घेतला आहे शिवाय वैजयंती माळ व कौस्तुभमणि घेऊन गोविंदाग्रज आईस बाजूला सारून मधून मधून स्वतः बोलतात. प्रस्तुतच्या पाळण्यांत बुद्धीच्या उड्या नाहीत ; कारण भाव उत्कट झाले म्हणजे साधे व थोडे शब्द तोंडांतून निघतात. पहिल्या कडव्यांतील उपमा किती समर्पक व हृदयद्रावी आहेत ! परिस्थितीचें चित्र किती यथार्थ आहे ! या आईचा शोक उदात्त व सात्त्विक आहे. ती हिंदु आहे. ती जगाला शिव्याशाप देत नाही. तत्त्वज्ञानांत बुडी मारून प्रवचनें देत नाहीं. मनांत सांठलेल्या दुःखाला नेहमींच्या मनोनिग्रहाच्या संवयीमुळे शांतपणें स्वाभाविक पण मोजक्या शब्दांत व्यक्त करीत आहे. ' खरें बोल व देवाला भज, म्हणजे तुझें भलें होईल ' हा विचार किती स्वाभाविक व या आईच्या

तोंडीं किती हृदयस्पर्शी आहे! साऱ्या काव्यात एक शांत, गंभीर पण करुण असे वारे वाहत आहे

२५. ही कविता प्रथम इंदुरास लिहिली बडोद्यास 'झुलत्या पुला'वर चार कडवीं नवीन झालीं या काव्यांत एक अवर्ण-नीय प्रसन्नता भरली आहे; व शब्द इतके मृदु, मधुर व आर्द्र आहेत कीं, ते आपले रूप टाकून रसमय झाले काय असे वाटते. दत्ताच्या नादमाधुर्याचा ही कविता म्हणजे सर्वश्रेष्ठ मासला आहे.

२८ ३ पाहा.

२९. ही कविता दत्तांनीं आपल्या भाचीच्या बाहुलीस उद्दे-शून लिहिली आहे.

३०. बालकवि व गोविंदाग्रज यांच्या 'अरुणा'प्रमाणे या प्रभातात बदलणाऱ्या रंगांवर उत्प्रेक्षा नाहींत व सूर्योदयाचें असे वर्णन नाहीं. दत्तांचें साधर्म्य संस्कृत कवींशीं विशेष होते, म्हणून सृष्टीवर ते नेहमीं मानवतेचा आरोप करितात. असा आरोप न करितां सृष्टींत जी मौज दिसते ती Wise passivity च्या वृत्तीनें पाहावी व काव्यांत ती आणावी अशी आंग्ल कवींची रीत आहे. बालकवींची सृष्टीकडे पाहण्याची अशीच वृत्ति आहे. दत्तांना सृष्टींत मानवी व्यापार दिसतात. असे व्यापार ते 'प्रभातां'त दाखवितात. मांगल्य व पावित्र्य या काव्यांत व्यक्त झालें आहे.

३२ हे सरतें वर्ष म्हणजे ९७ चे दुष्काळाचे साल. चंद्र-शेखरांनीं याच दुष्काळानंतर 'घनाभिनंदन' केलें.

३४ रे. टिळक महाबळेश्वरी जाण्यास निघाले असतां दत्त त्याना भेटण्यास गेले होते : इतक्यांत 'बालबोधमेव्या'च्या संपादिकाबाईकडून ओपाळयावरील एका मुलीचें चित्र आलें. या चित्रावर बाईंना कविता हवी होती टिळक बाधाबाधींत गुतले होते म्हणून त्यानीं दत्तांस ते चित्र देऊन कविता करण्यास सांगितले. दत्तानीं तेथेंच कविता करून दिली ती ही. ही 'बालबोधमेवा' बंद पडेपर्यंत त्याच्या प्रत्येक अंकांत येत असे

४०. 'जन्मापासुनि पाहिलीं अजवरी तेवीस पानें पुरीं। कोणा माहित आणखी किति तरी पाहीन या भूवरी॥' या ओळी लिहितांना हेंच पान शेवटचें होणार ही दत्ताना कल्पना तरी असेल का?

४३ ही कविता Lord Lytton च्या 'Last days of Pompii' या कादंबरींतील आंधळया मुलीच्या गाण्याच्या आधाराने लिहिली आहे.

४५. 'Pibroch of Danial Dhu' या स्कॉटच्या रणगीताचें हे रूपांतर आहे.

कविमित्रांचीं शोकगीतें

दत्तवियोग !

[श्लोक - द्रुतविलंबित]

कुटुनियां कटु कंटक कल्पना ।
प्रसवतुल्यहि सोसुनि वेदना ॥
करुनि घाव पदावयवांवरी ।
घडिति अक्षरबंध कसा तरी ॥ १ ॥
कवि-कुळास कलंक असे किती ।
धरणिधूलिमधीं खळ लोळती ॥
म्हणविती जरि ते कवि आपणां ।
तरि म्हणूं करिती जनवंचना ॥ २ ॥
स्वकृतिनें परि जो जन भारती ।
सजवितो जणुं कीं दुसरी रती ॥
त्यजुनि अन्य विचार तयास मी ।
कवि म्हणोनि सदा शिरसा नमीं ॥ ३ ॥
जरि तदीय समागम हो भला ।
तरि म्हणेन सुरेश्वर लाभला ॥
परि असा कवि या वसुधेवरी ।
झळकतो विरळाच कुठे तरी ॥ ४ ॥
मग तदीय समागमलाभ तो ।
मजसि संतत कोठुनि लाभतो ॥
परि अहो ! कविरत्न असे भले ।
सुकृतिने सहजीं मज लाभले ॥ ५ ॥

समजलो किति धन्य तदा मला ।
अमित हर्ष किती मज जाहला ॥
त्यजुनियां कितिदां व्यवसायही ।
धरुनि ती बसलों कवितावही ॥ ६ ॥

विकसतांच सरोज सरोवरीं ।
मधुप तो लुटितो मधुमाधुरी ॥
सरस – दत्त – कवीसह मी तसा ।
सतत सेवितसे कवितारसा ॥ ७ ॥

सकल मोह जगांतिल त्यापुढे ।
मग अम्हां गमले तृण बापुडे ॥
न कविता, परमामृत ! सेवनीं ।
न कळतां सरल्या दिनयामिनी ॥ ८ ॥

सुख मिळेल सदैव असे मला ।
ग्रह असाच मनें मम घेतला ॥
तंव अहा ! कटु काळ निशामुखीं ।
श्रवणिं दंश करी जणुं वासुकी ॥ ९ ॥

समजले विषमज्वर येउनी ।
कवि पडे अति निश्चल होउनी ॥
सवगडी विषमामधि सांपडे !
परि तयांतिल मोह मला घडे ॥ १० ॥

द्रुतविलंबित जाउनि भेटलों ।
प्रकृति पाहुनि दुःखित जाहलों ॥
परि असाध्य न ती दिसली मला ।
कविसखाहि हताश न जाहला ॥ ११ ॥

दिसुनि उज्ज्वल मालवतो दिवा।
दिसुनि रुग्ण बरा, मुकतो जिवा॥
उतरला ज्वर यद्यपि भासला।
तरि पुन्हा अनिवारचि वाढला ॥ १२ ॥
कठिण लोह जरी अति तापुनी।
पडतसे मृदु भस्मचि होउनी॥
तरि शरीरकथा मग ती किती।
कवितनू पडली अवनीप्रती ॥ १३ ॥
बघुनि ते, मम देह गमे मला।
क्षणभरी मृततुल्यचि जाहला॥
पडुनि अंधतमीं जड भावना।
जणु घडे तनुलाहि तशा मना ॥ १४ ॥
फिरुनि रोम तनूवरि ऊठले।
खळखळा नयनीं जळ लोटले॥
धडकला घनघाव उरावरी।
करपले मृदु काळिज अंतरीं ॥ १५ ॥
सकळ जेथिल तेथ उगारुनी।
सवगडी विरहानलि लोटुनी॥
कविसख्या! परलोकचि तो भला।
वद कसा सदया रुचला तुला ॥ १६ ॥
उडुनि उंच नभीं तव कल्पना।
चकित गा! करिते मम लोचनां॥
विविधशा विपयीं तुझिया कृती।
मज मयूरकलापचि भासती ॥ १७ ॥

" बघसि अंत किती तरि राजसे " ।
मधुर ' कोकिलकूजित 'ही तसें ॥
सरस ' मुग्ध ' अशी ' कलिका 'हि ती ।
वदुं अशा मधुरा कविता किती ॥ १८ ॥
श्रुतिमनोहरसा कवितौघ तो ।
विमल गांग जलासम वाहतो ॥
कुणिहि जो रस त्यांतिल चाखतो ।
अनुभवी अमृतानुभवास तो ॥ १९ ॥
करुनि त्यांत सदैव निमज्जना ।
परम हर्ष घडे रसिका जना ॥
परम वस्तु निरंतर सेवुनी ।
परम हर्ष कसा नुपजे मनीं ॥ २० ॥
सुरव गूंजुनि मंजुळ बोलकी !
तव सतार अता धरि मौन कीं ॥
सवतबोल दरी रुचले तुला ।
म्हणुनि ये रुसवा जणुं कीं तिला ॥ २१ ॥
धरिसि तू पदवी तरि तूजला ।
दुरभिमान तिचा नच जाहला ॥
सुजनता, रसिकत्वहि लीनता ।
भरतभूविषयीं अनुरागिता ॥ २२ ॥
गुण अमोल असे किति आठवूं ।
विरहशोक कुठें तव साठवूं ॥
अति सुखासचि जे गुण कारण ।
करिति सग्रनि वक्षविदारण ॥ २३ ॥

जलनिधीमधि एक दुजास तें ।
मिळुनि काउ फिरोनि दुरावतें ॥
बघुनि त्यासम संगम आपुला ।
अति हताशचि हा जन जाहला! ॥ २४ ॥

परि असो जंव राहिन भूवरी ।
तव तुझ्या कवितेतिल माधुरी ॥
सतत सेवुनि मानिन धन्यता ।
कवियशें मज भेटत जा अतां ॥ २५ ॥

कविवरा, धरिसी निज अंतरीं ।
प्रणय उत्कट ज्या कवितेवरी ॥
सुरपुरींतहि ती अधिदेवता ।
कविपदस्थ करो तुजला अतां ॥ २६ ॥

तुजवरी कविमानपरंपरा ।
सतत वर्षुनि कीर्ति निरंतरा—॥
सुखद शाश्वत शांति मिळोहि ती ।
मुनि जिला परमार्थचि मानिती ॥ २७ ॥

सयाजीविजय — चंद्रशेखर

" दत्त दूर नेला ! "

[चाल – वसंतीं बघुनि०]

रसिकहो ! थोर घात झाला,
कालकरीनें गोड रसाचा नाशियला मेला ॥
रसिकहो ! दत्त दूर नेला ॥ ध्रु० ॥

रसिकहो ! लाजत स्मेराला
करी, भरी दशदिशा सुगंधें ! पुरा न हो हसला ॥ १ ॥

भुलला भृंगवर्ग चळला
अंतर्गूढहि अजुन जयाच्या मधु सौभाग्याला ॥ २ ॥

असा हा कलाफुल झाला,
सुवास ठेवुनि स्मरणकरंडीं अपुल्या दुर गेला ॥ ३ ॥

सुविचारसमागम — टिळक

मूल्य दोन रुपये

आगामी

१ सं. पुण्यप्रभाव

रा. ग. गडकरी

२ विनोदाचें व्याकरण

आचार्य प्र. के. अत्रे

३ तांबे समग्र कविता

[illegible]

व्हीनस बुक स्टॉल

अप्पा बळवंत चौक, पुणे २